

A kelet-közép-európai régió kérdéséhez

FRIED ISTVÁN

„...az olyan országokban, amelyek valaha mégha rossz — uralom alatt is összetartoztak, évszázadok múlva is találtok valami közös lelki vonást, vagy ennek nyomát”

A fennállása huszonötödik évfordulóját ünneplő magyar folyóiratban, a *Nyugat*ban jelentek meg a cseh írónak, Karel Čapeknak e mondatai.¹ Az Európát járó, akkor már országa határain túl is ismert íróban — aki igazán nem volt a letűnt uralkodó dinasztia híve — „történeti” emlékeket ébresztett az a tény, hogy a különböző meglátogatott országokban Habsburg-relikviákra, címermaradványokra bukkant. Eltöprengett elsősorban azon, hogy ezek a többségükben nem túlságosan tehetséges uralkodók miféle koncepció jegyében fogtak össze annyi különféle nemzetet, népet; s hogy ennek az összekényszerítettségnek (mert hiszen arról volt szó!) miféle kulturális velejárói voltak. Čapek fölillantotta a csehek részvételét ebben a nemzetek fölötti államkísérletben; és nem tagadta meg elismerését attól az ügyességtől, amellyel ez a formájában, rendszerében oly sokszor kevésbé kívánatosnak bizonyuló Monarchia fenntartotta magát. Nemcsak a cikk gondolatmenete érdemli meg, hogy felidézzük, hanem az a tény is, hogy Čapek magyar irodalmi folyóiratnak adta közlésre. E gesztusával talán arra is utalva, hogy a magyar író sok tekintetben hasonlóképpen érezheti magát, ha — Čapek szavával élve — a „kétfejű sas nyomában” jár. Azt Čapek bizonyára nem tudhatta, hogy 1932-ben, kissé a *Nyugat* ellenzékeként egyszemélyes folyóirat jelent meg Budapesten, a *Tanú*, a rendkívül ambiciózus, tervekkel teli író, Németh László kiadásában,² s ez más szempontból közelítve meg a népek—nemzetek hajdani „közösségének” gondolatához, főleg a jelenkori közeledés lehetőségeit mérlegelte. Németh Magyarország politikai, társadalmi, kulturális helyzetének és a szomszédos országokhoz, népekhez fűződő szintén politikai és kulturális „viszonynak” elemzésére vállalkozott. Az általánosabb jellegű megállapításokat tartalmazó cikkek után konkrét művekre reagált, mélyen megalapozott magyar irodalmi ismereteihez viszonyította a frissen és inkább egyes alkotásaiban, mint történeti folyamatában megismert szomszédos irodalmakat. A magyar és

1. Čapek, Karel: *A kétfejű sas nyomában. [Po stopách dvouhlavého orla.] Nyugat* 25 (1932): 1. 522—524. A szerző hollandiai útinaplójának befejező része. Vö.: Dobossy László: Čapek. Budapest 1961. 83.
2. Tanú 1932—1936. A folyóirat „kelet-európai” vonatkozású tanulmányaiból válogatás: Németh László: *Európai utas*. Budapest 1973. 672—679.

a magyarral szomszédos irodalmak számos periódusa, alkotója, költői magatartásformája között állapított meg hasonlóságokat, párhuzamos fejlődést. Gondolatmenetünk szempontjából itt azt hangsúlyozzuk, milyen revelatív erejű volt Németh László számára, hogy belelapozott Arne Novák cseh irodalomtörténetébe.

Mind Čapek esszéjét, mind Németh László folyóiratát megelőzve, az első nemzetközi összehasonlító kongresszuson, 1931-ben, Budapesten Eckhardt Sándor tartott előadást, ilyen címmel: „Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában”.³ Az előadás erőteljes visszhangot váltott ki, hiszen először került sor arra, hogy nemzetközi fórumon, az Eckhardt által „közép-európai”-nak nevezett irodalmak kapcsolatait problémakörök szerint rendszerezve, történeti beágyazottságukban tárgyalja egy kutató, méghozzá az irodalmi komparatiztika akkortájt megszokott (nagyjából-egészében pozitivista fogantatású) módszerével. Akkortájt történészek már vitatkoztak kongresszusaikon a *kelet-európai* régió problémaköréről (Brüsszelben és Varsóban) anélkül, hogy megnyugtató „konszenzust” alakítottak volna ki. Az irodalomtörténészek azonban — és nemcsak az Eckhardt által vizsgált területen — a komparatiztikát a kapcsolatok kutatásában, a (vándor) motívumok útjának földerítésében, hatásokban, egyszóval inkább genetikus érintkezésekben látták, kevésbé gondoltak nagyobb területek hosszabb időt átfozó korszakainak bevonásába a kutatásba. S ha igen, akkor a XIX. századtól örökölt szintézisek szellemében munkálkodtak, tárgy- és motívumtörténetben például. Vatroslav Jagić⁴ nem pusztán összefoglalta a szlavisztika történetét, hanem szintézisével és levelezéskiadásaival kiindulópontot is jelentett a kutatásnak. Az irodalomtudományi, akár a nyelvészeti vagy az etnográfiai szlavisztika eleve közösségnek, majdnem egységnek tételezte a szláv nyelvű népek kultúráját. Ezt a közösséget (egységet) a továbbiakban komparatiztikai alapnak tekintette, a nyelvrokonságot mintegy az összehasonlíthatóság egyik fontos feltételéül jelölte meg.

A magyar kutatás cikkekkkel, folyóirattal, e folyóiratból származó különlenyomatok „könyv”-sorozatával szavazott a „közép”-, illetve a „kelet-európai” felfogás mellett, a szláv államok kutatói viszont ragaszkodtak a szlavisztikai állásponthez. Olyannyira, hogy amikor Sziklay László szlovák — magyar példákon igyekezett a „közép-kelet-európai” összehasonlítás, kapcsolattörténeti kutatás jogosultságát igazolni,⁵ szlovák részről óvást jelentettek be.⁶ Más kérdés, hogy a magyar publicisztikában s némely tudományos-szépirodalmi folyóiratban is tekintélyes helyet foglaló és feltétlenül újnak számító diszciplína, a Kelet-Európa-, illetve Kelet-Közép-Európa-kutatás határait, érvényességi körét nem tisztázta a magyar ku-

3. Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában*. Minerva 10 (1931) 89–105.

4. Jagić, Vatroslav: *Izstorija szlavjanszkoj filologij*. Szanktpeterburg 1910. [Unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe. Leipzig 1967.]

5. Sziklay, Ladislao: *I problemi della storia della letteratura nell'Europa centro-orientale*. Helicon [Debrecen] 4 (1941) 171–176.

6. Pišút, Milan: *Problém literárnej histórie „Stredovýchodnej Európy”*. Elán 14 (1943) 1.: 1–3. Vö.: Sziklay László: *Milan Pišút és a magyar irodalom*. In: *Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések*. Bratislava 1977. 140–153.

tatás. Így az *Études sur l'Europe Centre-Orientale*. — *Ostmittleuropäische Bibliothek* kötetei igen tágan értelmezték azt a területet, amelynek történetéről, nyelvi-irodalmi érintkezéseiről, zenéjéről tanulmányokat közöltek. Egyrészt a magyar—szláv, magyar—román kapcsolatok kaptak kiemelt szerepet, másrészt a román, szlovák, horvát történelem, nyelvi fejlődés, művelődéstörténet egyes korszakai. De a sorozat tagja lehetett olyan tanulmány is, amely a „nyugati” (angol, francia vagy olasz) és a magyar, szláv, esetleg román művelődéstörténeti kontaktusokat elemezte. Az *Archivum Europae Centro-Orientalis* c. folyóirat (amelynek tanulmányaiból jórészt összeállt a följebb említett sorozat) szerkesztői bevezetőjében éppen a térség szorosabb meghatározásának feladata elől tér ki: „*L'Archivum Europae Centro-Orientalis* suit avec attention les recherches historiques, archéologiques, ethnographiques et géographiques se rapportant à l'Europe Orientale”. Ez a bővebben ki nem fejtett Kelet-Európa-fogalom még elmosódottabbá válik, ha a sorozat ötvennégy kötetét vizsgáljuk. Eszerint Románia is „Kelet-Európa”, és a kelet-európai kutatások szerves része az albán történelem tanulmányozása. A szerkesztő (Lukinich Imre) nem látott ellentmondást a lap célkitűzése és a sorozat tematikája között. A sorozatnak, a folyóiratnak folytatása Gáldi László könyve volt, amely ekképp summázza az 1930-as években kibontakozott magyar Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa-kutatás lényegét: „Szellemtörténeti szempontból még nem ment át eléggé a köztudatba, hogy Salzburg és Konstanca, Vilna és Szófia, Csernovic és Fiume közt voltaképpen egy nagy család van együtt...”⁷ Másutt a strukturalista nyelvszemlélet alapján állva kereste az általa „dunatáji”-nak nevezett régió nyelvei között az összehasonlítás lehetőségét. „Rendszerrel dolgozik akkor is — írta Gáldi a strukturalista kutatóról —, amikor valamilyen nyelvi egységen belül marad, s még inkább abban az esetben, amikor több egymástól eltérő származású, de a történelmi sorsközösség folytán egymással mégis szervesen összefüggő nyelvi egységet helyez kutatása középpontjába (...), immár nemcsak közös eredetük révén összetartozó nyelvektől tudja összehasonlító módszerekkel megállapítani a *genetikus nyelvrokonságot*, hanem szívesen foglalkozik a genetikus össze nem tartozó nyelvek közt fentálló kulturális rokonságnak fogalmával is.” (Gáldi László aláhú-zása)⁸

A Gáldi által összefoglalt, részben kikövetkeztetett elméleti alapvetés az alábbi gondolatokban rögzíthető:

1. Az általa *dunatáji*-nak nevezett régió tételezésének jogosultságát igazolja ama *történelmi sorsközösség*, amely az itt lakó népek, nemzetek történelmi fejlődésében nem pusztán a földrajzi közelség miatt eredményezett hasonló vagy párhuzamos vonásokat.

2. Ez a sorsközösség attól függetlenül alakult ki, hogy a népeket összeköti a nyelvrokonság, avagy nem köti össze.

3. A sorsközösség a kulturális (nyelvi, irodalmi stb.) „rokonság” formájában dokumentálódik. Gáldi korai tanulmányai (pl. Eminescu „közép-

7. Gáldi László: *A Dunatáj irodalmi fejlődése*. In: *A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államának életéből*. Budapest 1946. 115.

8. Uő.: *A Dunatáj nyelvi alkata*. In: Uo. 91.

európai” meghatározottságáról) és monográfiája egyként ezt a tételt szolgálják. A „rokonság” inkább metaforikusan fogható föl. Gáldi dolgozataiban az irodalmi fejlődés párhuzamairól, a nyelvi-kulturális érintkezésekről hoz sok adatot.

4. A sorsközösség hangsúlyozásában nem csekély szerepe volt az 1930-as esztendőkből az egyre erősödő magyar szellemi áramlatoknak, amelyek a magyar irodalomtudomány és történetírás több képviselőjének egyoldalúan német orientációjával szemben a magyarok és a magyarokkal szomszédos népek érintkezéseinek, egyéredkűségének elvét hirdették meg, választották a kutatás tárgyául. A 40-es esztendők politikai tapasztalatai aztán tovább erősítették azok meggyőződését, akik a német „hatás”-tól való függetlenedést összekapcsolták a kelet-európai, kelet-közép-európai érdeklődéssel.

Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy kizárólag időszerű politikai vagy művelődéspolitikai okok következtében lendült föl a magyar Kelet-Európa-kutatás, és ért el immár nem csupán a nyelvészetben (bár elsősorban ott!) magas szintet a magyar szlavisztika. Aligha tagadható, hogy a nemzetközileg is föllendült, kongresszusok rendezésével életrevalóságát bizonyító komparasztika jelentékeny hatással volt a magyar irodalomtudományra. Mind a pozitívizmus kedvelt területei (nemzetkép-kutatás, tárgytörténet), mind az újszerűen vizsgált magyar—szláv, magyar—román kulturális-irodalmi kapcsolatok elemzése egy majdan megírandó szintézis felé mutattak előre. Ti. egy olyan regionális irodalomtörténet felé, amely a közelebről ugyan pontosan soha meg nem határozott Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa *valamennyi* irodalmi áramlatát, irányzatát párhuzamosan, egymással való „rokonság”-ban akarta láttatni. Az 1930-as esztendőkből egyelőre a kétoldali (magyar—szlovák, magyar—román, magyar—horvát) kapcsolatok feltárására került sor, de már a Gál István szerkesztette tanulmánykötetek,⁹ valamint néhány más tanulmány,¹⁰ s a leginkább Gáldi László monográfiái a szintézis ígéréteivel kecsegtettek. Ebben a szintézisben helyet kapott (volna) a német és az orosz irodalom között létező valamennyi irodalom (a baltiak nem), azaz összefogta (volna) a balkáni-magyar és a kelet-közép-európai-magyar irodalmi érintkezéseket. Utóbb az a lehetőség is fölmerült, hogy az orosz—magyar kapcsolatok is alkotó elemei legyenek ennek a szintézisnek.

A megjelent kötetek, tanulmányok alapján állítjuk az alábbiakat:

1. Egyelőre a kétoldali kapcsolatok jellege, historikuma volt időszerű.
2. A balkanisztikának és a Kelet-Közép-Európa-kutatásnak nem a módszere, csupán elemzett területe látszott különbözőnek.¹¹

9. Gál István (szerk.): *Ungarn und die Nachbarvölker*. Budapest [1943.]; Uő. (szerk.): *Magyarország és Keleteurópa. A magyarság kapcsolatai a szomszédos népekkel*. Budapest 1947.

10. Elsősorban az *Apollo* (1934–1940) és a *Láthatár* (1933–1934, 1936–1944) c. folyóiratokban megjelent tanulmányokra gondolunk: Csuka Zoltán, Hadrovics László, Kovács Endre, Sziklay László, Gáldi László, E. B. Lukács írásaira.

11. Gál István (szerk.): *Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet-Európában*. Budapest 1942. Vö.: Fried István: *A magyar balkanisztikai kutatások. Hagyományok és problémák. Helikon Világirodalmi Figyelő* (=HVF) 21 (1975) 169–178.

3. A balkanisztika jól leírható diszciplína, viszonylag pontos földrajzi határokkal rendelkező zónáról van szó, amelyben a „történelmi sorsközösség” ténye nyilvánvalóbb, mint a kelet-közép-európai zóna népeié. A kelet-közép-európai zóna földrajzilag kevésbé pontosan körülírható, a „történelmi sorsközösség” csak végső fokon minden kétséget kizáró, és maga az elnevezés is vitatott. Duna-Európa, Kárpát-Európa, Kelet-Európa egyként fellelhető a különböző írásokban. Nem kizárólag terminológiai természetű a probléma. Éppen a zóna „tartalma”, a kapcsolatokról való különböző felfogások indíttatása adott lehetőséget a terminológiai sokféleségre. Emögött sokféle politikai, művelődéspolitikai és komparatiztikai-módszertani orientáció rejlik, a faktografikus kapcsolat- és hatásregisztrálástól a Van Tieghem által fémjelzett újabb francia „iskolá”-ig: az általános és az összehasonlító irodalomtörténet elméletének és gyakorlatának alkalmazásáig.

A magyar irodalomtudományi szlavisztika és Kelet-Közép-Európa-kutatás azonban nagyjából-egészében mégis néhány alapvető módszertani eljárás alapján dolgozott.

1. Egy adott nemzeti (szláv vagy más kelet-közép-európai) irodalom áramlatainak, jelenségeinek, költőinek komparatiztikai fogantatású elemzése; lehetőleg olyaténképpen, hogy a költők, írók, műfajok, irányzatok magyar kapcsolataira derüljön fény, részben egy mű feltételezett vagy valószínű magyar forrásaira, részben — legalább célzás formájában — a lehetséges magyar párhuzamokra. Ez a fajta szemlélet a „történelmi sorsközösség”-hez szolgáltatott adatokat (közös témák, motívumok, műfajok egyidejűsége stb. révén).

2. Kifejezetten kapcsolattörténeti tanulmány, amelyben az irodalom esztétikai jellegű vonatkozásai a háttérbe szorultak, vagy legalább is a kapcsolattörténeti vagy szociológiai mozzanatoknál kevésbé fontos helyhez jutottak.

3. A párhuzamok, analógiák elemzése nem utolsósorban azért nem kerülhetett az előtérbe, mert jórészt hiányoztak a nemzeti irodalomtörténetre vonatkozó alap kutatások. Ennek következtében a szintézis csak előmunkálataiban lehetett jelen a korszak kutatóinak munkásságában. Ugyanis a szintézisre irányuló tanulmányok többnyire inkább *deklarálták* a régió létét, mint elemzéssel *bizonyították*. A régió irodalmainak párhuzamos szemléletéhez nem segíthetett a világirodalmi szintézisek ugyancsak ellentmondásos tapasztalata. A szláv irodalomtudományok többnyire belterjesen szláv, egyoldalú szlavisztikai orientációja, a magyar irodalomtudomány kapcsolattörténeti módszere sem segíthette a szintézist. Lényegében nem a világirodalmi szintézisre történtek így előkészületek, hanem egy olyan regionális szintézisre, amelyben magyar kutatók a magyar irodalom szemszögéből láttatták volna a szláv irodalmakat (és a románt), azaz elsősorban a magyar irodalomhoz való kapcsolataikban-kapcsolódásaikban.

4. A magyar és a magyarral szomszédos népek irodalmának kutatói növekvő szorongással vették tudomásul az 1930-as évek német kutatásának hivatalos tendenciáit. Mindenekelőtt Fritz Valjavec monográfiájára, azt megelőzően, Valjavec adatközléseire, K. G. Windischről írt könyvére írá-

nyult a figyelem.¹² A hatalmas anyagot mozgató és azt tendenciózusan csoportosító Valjavec a magyar kutatás előtt a Südostforschung tipikus képviselője lett; s a Südostforschung Valjavecnél — egyáltalában nem rejtett — a „kulturlejtő” (Kulturgefälle) elméletével alapozódott meg. A német kultúrától lejtett Közép- és Kelet-Európa felé az út. S ez azt jelentette, hogy Kelet- és Közép-Európa kultúrájában a mechanikusan értett német „hatás” a legfőbb stimuláló tényező, e régió valamennyi jelentősebb kulturális teljesítménye német hatásnak köszönheti megszületését. A „hatás” fogalma a valjaveci interpretációban azonosul a passzív be- és elfogadásával, az „átadó” lesz a kultúra hordozója, a recepció alacsonyabb rendű folyamatá válik. Már csak elméleti szempontból is joggal emelte föl a magyar kutatás szavát Valjavecnak a hivatalos német birodalmi politikát a művelődéstörténet adataival alátámasztani igyekvő könyvével szemben. „Azt reméltük — vitázik Kósa János¹³ —, hogy ez a hatalmas tanulmány, amely mintegy öt nyelv kultúráját hasonlítja össze, módszertanilag is lényegesen előbbre fogja vinni az összehasonlító kultúrtudományt, tehát azt a tudományágat, amely a kultúrák egymásrahatásával és párhuzamos fejlődésével foglalkozik.” A továbbiakban aztán Kósa részletesen bizonyítja, hogy Valjavec miben téved, miben egyoldalú, mennyiben nem felel meg könyve a frissebb szemléletű komparatistikai és általában a tudományos elemzés követelményeinek. Egy másik magyar bíráló éppen a recepció problémaköréből, a recepció- és kapcsolatformákból indul ki: Valjavec könyvében „arról van ugyanis szó, hogy *egy* bizonyos nemzet kultúrája a különböző korszakokban mennyire jutott szerephez *egy másik* nemzet szellemi és anyagi életében. Maga a tárgyválasztás tehát nem elég történeti.” Ennek a „történetietlenség”-nek aztán egészen konkrét következményei vannak: „Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani.”¹⁴

Az idők folyamán módosult a hangnem, finomodott a módszer, amelylyel mind a kapcsolattörténet, mind pedig a délkelet-európai szintézis kérdését megközelítette a német irodalomtudomány. Szinte csak az alapfogalom, Südosteuroopa megnevezése maradt változatlan: az általunk Kelet-Közép-Európának és Balkánnak tartott régió összefoglaló jellegű kategóriája. Bizonyos intézmények szétválasztják a Délkelet-Európa- és a Kelet-Európa-kutatást, ez utóbbin inkább a lengyel, orosz, ukrán, belorusz és balti területeket értve. De találkozunk olyan felfogással is, amely viszonylag egységes Délkelet-Európáról szól, és ennek a viszonylagos egységnek törté-

12. Valjavec, Fritz: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten*. I. München 1940.; Uő.: *Karl Gottlieb Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*. Budapest 1936. Az igazsághoz tartozik, hogy Valjavec szemlélete az idők folyamán némileg változott, faktografikus módszere azonban kevésbé. Vö.: Uő.: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*. I—V. München 1953—1970.
13. Kósa János: *Német kultúrhatalás Délkelet-Európában. Egyetemes Philologiai Közönlöny* 75 (1941) 215.
14. Csapodi Csaba: *Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluss... Századok* 76 (1942) 464—465.

neti fejlődése szerint végzi el belső tagolását. „Südosteuropa ist (...) ein Raum Europas dessen Einheit primär aus den Gemeinsamkeiten seiner historisch-kulturellen Entwicklung, daneben aus der Wirtschaftsentwicklung hergeleitet wird, nicht dagegen aus geographischen oder ethnischen Überlegungen. Die letzteren erscheinen dafür häufiger im Rahmen der Unterteilung in die beiden Teilräume Donauraum und Balkan von Relevanz.“ Gyakorlatilag Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Görögország, Albánia és (az európai) Törökország tartozik e felfogás szerint a vizsgált zónába.¹⁵

Südosteuropa azonban más tartalmi jellemzőkkel is rendelkezhet. Míg a történészek elsősorban a gazdasági-társadalmi mozgásokat, a politikai történet fázisait kísérik nyomon, és számukra a kultúra (így az irodalom) vagy az „ideológia” szférájában jut számottevő szerephez, vagy kísérő-jelensége, esetleg jelzője a társadalmi változásoknak, addig az irodalom-történész még akkor is, ha az irodalom szociológiai vonatkozásait elemzi, vagy a politikatörténettel közvetlenül érintkező mozzanatait kutatja, művészi irányzatokban, költői formákban, költői magatartásokban gondolkodik. Igen tanulságos ebből a szempontból Zoran Konstantinović tanulmánya.¹⁶ A romantika korának Délkelet-Európáját mutatja be. Abból a szempontból: hogyan támogatta, ösztönözte, egészítette ki egymást a nemzeti mozgalom és a romantikus irány. Anélkül, hogy a Délkelet-Európa-fogalom pontos meghatározására törekedne, a kelet-közép-európai és a balkáni irodalmak egy részére nagyjából-egészében jellemző eszméi, műfaji és részben előadásbeli vonatkozások leírásával a régió egy (művészi) korszakát jellemzi. Jórészt sikerül érzékeltetnie a romantikának mint irodalmi irány-
nak nem pusztán egy nemzeti irodalomra érvényes sajátosságait (mint amilyen pl. a patriotisztikus-nemzeti eszmék jelentkezése, a költői kifejezés humanista, forradalmi és demokratikus pátosza, a népdalok s általában a folklór szerepe stb.), másfelől a nemzeti mozgalmak fázisait kíséri nyomon, valamint a nemzeti mozgalom vezető rétegeinek a romantika költészetében megnyilatkozó radikalizálódását a Petőfi Sándor—Botev-típusú magatartásig.

A román Délkelet-Európa-fogalom különbözik a Konstantinovićétól, de általában a mai nyugatnémet felfogástól is. Mégis, Paul Cornea¹⁷ lényegében a Konstantinovićéhoz hasonló szempontok szerint végzi el periodizációt

15. Grothusen, K.—D.: *Südosteuropa und Südosteuropaforschung. Zur Lage der Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland.* In: *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart.* Festschrift für Günther Stöckl zum 60. Geburtstag. Hg. von Hans Lemberg etc. Köln—Wien 1977. 412. Vö. még: 409. Nagyrészt ebbe a vonalba sorolható: Farkas, Julius von: *Südosteuropa.* Göttingen 1955.; *Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung.* Hg. von Klaus-Detlev Grothusen. Hamburg 1976.
16. Konstantinović, Zoran: *Le conditionnement social des structures littéraires chez les peuples du sud-est européen à l'époque du romantisme. Synthésis.* *Bulletin du Comité National de Littérature Comparée de la République Socialiste de Roumaine* 1 (1974) 131—137. Vö. még: Uő.: *Die Modelltheorie in der vergleichenden Betrachtung bei den kleinen slawischen Völkern.* *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 28 (1982) 53—64.
17. Cornea, Paul: *Sur la possibilité et les limites de la périodisation en littérature comparée.* In: *Actes du VIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée* [=AILC]. Eds.: Eva Kushner, Milan V. Dimić. Stuttgart 1979. II. 33—43.

kísérletét, hasonló sajátosságokban látja a zóna jellegzetességeit: a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés eltolódásában, a nemzeti újjászülésben (a XVIII. század végétől), a felgyorsult fejlődésben. S ezeket a vonásokat egyként jellemzőnek tartja a román, a szerb vagy a magyar helyzetre. Módszertani alapelve a zóna tételezése (rapproche zonale).

Konstantinović egy előadásában¹⁸ felújítani látszott a magyar irodalomtudomány egykor kedvelt Dunatáj, Duna-Európa fogalmát, mikor irodalmi danubiennes-ként (magyarra Duna-völgyi irodalmaknak fordíthatnók) emlegette régióink irodalmait. Csakhogy hivatkozási anyagából tettszik ki: éppen nem ezt a valóban vitatható, mert inkább államkeretet, a történeti Magyarországot, illetve a Habsburg-Monarchiát az örökös tartományok nélkül, alapul vevő szemléletet érzi folytathatónak, hanem Klaniczay Tibornak egy 1962-es előadására¹⁹ hivatkozva, vele jórészt egyetértve, a kelet-közép-európai zónát véli egy regionális irodalmi szintézisben összefoghatónak, illetve az összehasonlítás „terepének”. Egyet ért Klaniczayval, ahogy a magyar szerző bírálja az 1930-as évek e tárgyú magyar kezdeményeinek néhány hibáját. E kritika jogosultságához aligha férhet kétség. De azt se felejtjük, hogy a bírált szerzők az elsők között próbálták meg zónánk viszonylatában alkalmazni az összehasonlító irodalomkutatás szempontjait, és regionális egységként felfogni az addig egészen más régiókban látott irodalmakat, méghozzá kapcsolataikban, kapcsolódásaikban. Másfelől az irodalom önelvű fejlődésének tételével szakítva részben szociologikusabb háttérrel, részben pedig kelet-közép-európai, sőt európai kontextusban rajzolták meg a magyar irodalom egyes fázisait. A Konstantinović által is említett szempontok a régiók kialakításához nem voltak elég meggyőzőek ahhoz, hogy az érdekelt nemzetek tudósait a szintetikusabb vizsgálatokra ösztönözzék. Természetesen nem annyira a szempontok változtak az 1930-as évek óta, mint inkább a módszertani eljárás. Konstantinović a földrajzi, etnikai és nyelvészeti „kritériumokat” sorolja föl, mint a regionális szintézis lehetséges meghatározóit. Önmagában a skandináv vagy a balkáni („földrajzi” kritérium!) irodalmak szintézise is elképzelhető, mint ahogy a szlavisztika vagy a „Duna-völgye” irodalmi is. Hogy egyik vagy másik „kritérium” abszolutizálása miféle felemás megoldásokhoz vezet, azt éppen a „szlavisztikai” példákon tudjuk érzékeltetni. Ugyanazon a kongresszuson, amelyen Z. Konstantinović fölvetette a „littératures danubiennes” komparatistikai megközelítését, G. Wytrzens²⁰ a szláv „modern” elit-esztétikai folyóiratairól adott képet. Most nem térünk ki arra, hogy a szlovén vagy a cseh, a lengyel vagy az orosz „modern”, azaz általában a szimbolisták, a szecesszió írói jórészt ugyanazt a fordulatot hajtották végre az adott nemzeti (szláv) irodalomban, amelyet magyar vagy

18. Konstantinović, Zoran: *La littérature danubienne, approches methodologique d'un littérature comparée regionale*. In: *Actes du VIe Congrès de l'AILC*. Eds.: Michel Cadot, Milan V. Dimić, David Malone, Miklós Szabolcsi. Stuttgart 1975. 749–751.
19. Klaniczay, Tibor: *Die Möglichkeiten einer vergleichenden Literaturgeschichte Ost-europas*. In: *Vergleichende Literaturforschung in den sozialistischen Ländern 1963–1979*. Hg. von Gerhard R. Kaiser. Stuttgart 1980. 41–53.
20. Wytrzens, G.: *Die elitär-ästhetischen Zeitschriften der slavischen Modernen*. In: *Actes du VIIe Congrès de l'AILC*... 475–478.

a román modernnek a magukéban. Csak azt szeretnők gondolkodtatóul elmondani, hogy a szláv modernnek folyóirataiban leggyakrabban előforduló „nyugati” szerzők (D’Annunzio, Maeterlinck, Nietzsche, Poe, Samain, Wilde, Verlaine, Verhaeren) ugyanabban az időben magyar könyvsorozatokban, folyóiratokban, kiadványokban is helyet kapnak, sűrűn hivatkoznak rájuk, a XX. század első két évtizede „modern” magyar ízlése meghatározói közé tartoznak. S amit a cseh vagy a szlovén szimbolistákról, a lengyel vagy az orosz szimbolista-modernista folyóiratokról elmondhatunk, azt általában nem mondhatjuk el például a *szláv* szlovák szimbolista-modernista folyóiratokról, mivel ilyenek a XX. század elején nem voltak. Viszont a szlovák szimbolizmus egyes képviselőinek (pl. Vl. Roynak) nagy élménye a magyar Ady Endre, illetve a „*Nyugat*” c. folyóirat és íróköre.

Az irodalomtudományi szlavisztikának igen merev álláspontját képviselte Frank Wollman összegző műve.²¹ Konklúzióképpen azt hangoztatja, miszerint a „nyugati irodalomtudomány” *nemzeti irodalom*-fogalma a megszokott formában nemigen alkalmazható az egyes szláv irodalmakban. Ugyanis alig akad valamely más irodalom, amely a „nemzet” jelszavával úgy indult volna harcra a jogért és az egyetemes emberi értékekért, mint a szláv irodalmak. Ezek kifejezték ama roppant munkát, amelynek révén ez egységet alkotó törzsek egyfelől eltértek a nyugat-európai nemzetek útjától, másfelől feltartóztatták a keleti fajok „ezer esztendő előrenyomulását”-át (tisíciletý nápor ras orientálních).

A komparatiztika szempontjából nézve lényegesen kevésbé metaforikus, egyszersmind történetibb Slawomír Wollman érvrendszere.²² Történeti visszapillantásában joggal állapítja meg, hogy a szláv népek története „rendszerének” gondolata a barokk tudósok munkáiban merül föl. Ám azt is megkockáztatja, hogy a szláv irodalmak rendszert alkotnak. „Valós, történetileg működő rendszert” (reálný, historický fungující systém). Másutt *mezislovanský systém*-ről szól. Két kérdést vehetünk föl: 1. A barokk, majd később az ún. „nemzeti ébredés” korszakának legendákra és kevésbé forráskritikára alapított szemlélete vajon nem csupán — becses — történeti emlékként, historiográfiai dokumentumként fontos számunkra? 2. Az egyes szláv irodalmak oly merőben különböző feltételek közt fejlődtek, még a szláv irodalmi kölcsönösség ideájára is oly különbözőképpen reagáltak, illetve a szlávok rokonságát oly eltérően értelmezték, hogy ez e nagyszabásúnak vélt szisztéma jogosultságát legalább is megkérdőjelezi. A továbbiakban Wollman láthatólag csupán egynek gondolja ezt a típusú rendszert a lehetséges többi rendszer között, jóllehet a legfontosabbnak. Szerinte ugyanis a szláv irodalmak *organikus* rendszere, a balkáni irodalmak, Közép- és Délkelet-Európa irodalmi, a szovjet irodalom, valamint több más nemzeti irodalmat átfogó rendszer: mind-mind megfontolást érdemelnek, s hoz-

21. Wollman, Frank: *Slovesnost Slovanů*. Praha 1928. Az idézet a 236. lapon.

22. Wollman, Slawomír: *Metodologický základ srovnávacího zkoumání slovanských literatur*. In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Praha 1978. 33–42. Vö. még: Uő.: *Metodologické problémy srovnávacího zkoumání slovanských literatur na sjezdech slavistů*. In: *Metodologické problémy srovnávacího zkoumání slovanských literatur*. Red. koll.: Bernstejn, Sz. B., D’jakov, V. A. i dr. Moszkva 1978. 282–213.

zárulást jelentenek az európai és a világirodalom makroszisztémájának ismeretéhez. Sl. Wollman gondolatmenetéből következik, hogy egy (szláv nemzeti) irodalom több regionális szintézisben tárgyalható. A bolgár irodalom szláv is, balkáni is; a cseh közép-európai is, szláv is és így tovább. Az azonban nem elég világos előttünk, hogy az „organikus”-nak nevezett szláv irodalmi szisztéma egyes irodalmait csupán az etnikai rokonság ténye köti-e egybe, vagy az irodalmak valóban egy típusba sorolhatók-e. S ha igen, akkor csak „földrajzi” okokból említhetők-e együtt pl. a többi közép-európai irodalommal, vagy ezekkel is összefűzi-e a szóban forgó szláv irodalmakat „tipológiai hasonlóság”. S ha igen, vajon két különböző szisztémáról van-e szó. Feltehetőleg arról, hiszen a bolgár irodalom XVIII. századi jelenségeit nemigen lehet pl. a magyar felvilágosodás irodalmának jelenségeihez hasonlítani, és különösképpen a lengyel XVIII. század virágzó, felvilágosult eszmeiségű íróinak, irodalmi rendszerének megfelelőit nem leljük a bolgárban, de a bolgárnál kedvezőbb helyzetű szlovákban sem.²³ Amikor Karol Rosenbaum a szlovák irodalmi romantika közép-európai kontextusáról szól,²⁴ a kontextus fogalmát értelmezve az etnikai és nyelvészeti megfontolásokkal szemben a földrajzi „kritériumot” hangsúlyozta. A kontextus — Rosenbaum szerint — segédfogalom, amelyen nem csupán a kapcsolatok mennyiségi és minőségi elemeinek összességét értjük, hanem a párhuzamosságot is, a fejlődés hasonlóságait és eltéréseit, a romantikának és egyes tendenciáinak elhelyezkedését a szomszédos irodalmak fejlődésének keretében.

Ha a szlovák felvilágosodás vagy romantika példáját tartjuk szem előtt, elfogadhatónak látszik Rosenbaum kontextus-értelmezése, de általában aligha elégíti ki a regionális csoport képzésére való törekvés igényét. Ugyanis a kontextus illetékesen való értelmezése eleve a központba helyez egy adott nemzeti irodalmat. Ennek az adott nemzeti irodalomnak aspektusából szemléli más nemzeti irodalmak jellegzetességeit. A viszonyítási pont (ebben az esetben) a szlovák romantika, amely a cseh, a szlovén, a magyar, a lengyel romantikánál egy-két évtizeddel később alakult önálló stílussá és világ-felfogássá; amely ugyan tagadhatatlanul része a közép-európai romantikus tendenciáknak, de néhány vonatkozásban erősen elüt a lengyel—magyar—cseh—szlovén tendenciáktól. Márpedig a szomszédos irodalmak együttes vizsgálatakor nemigen látszik célszerűnek a legkevésbé „szabályos”, a leginkább „késve” megjelenő nemzeti irodalom alapként való felfogása.²⁵

Nem sokkal szerencsésebb a csoportképzés szempontjából Sergio Bonazza regionális szintézist felvázoló tanulmánya sem.²⁶ Tanulmánya címéből

23. Jogosnak érezzük M. Kudělka szkepszisét: A szláv közösség kérdései sem elméletileg, sem konkrét-történeti szempontból még nincsenek kidolgozva. Vö.: Kudělka, M.: *O slaviztike kak szfere poznanij*. In: *Metodologicseszkie problemü*. . . 31.

24. Rosenbaum, Karol: *Slovenský romantizmus v stredoeurópskom literárnom kontexte*. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní zjazd slavistov* (Varšava 1973). Praha 1973. 37—46.

25. E kérdésről részletesebben: Fried István: *K otázke typologie romantizma niektorých východoeurópskych literatúr*. *Slavica Slovaca* 17 (1982) 302—315.

26. Bonazza, Sergio: *Le letterature slave della Monarchia Asburgica e quella austriaca del XIX secolo*. In: *Mondo slavo e cultura italiana*. Contributi italiani al IX Congresso Internazionale degli Slavisti Kiev 1983. Roma 1983. 38—54.

megtudjuk, hogy a Habsburg-Monarchia szláv irodalmairól lesz szó, konfrontálva a XIX. század irodalmával. Elfogadható az a tétel, hogy utópisztikus a szemlélet, amely a szokásaikra (costume), mentalitásukra, lelkületükre (indole), műveltségükre nézve különböző szláv népeket a szláv egységben (unità slava) együtt szemléli. Az is valószínű, hogy a közvetlen osztrák kormányzás alatt élt szláv népekben kialakulhatott valamiféle közös sajátosság. Az azonban már erősen megkérdőjelezendő, hogy a csehek, szlovákok, horvátok és szlovének művelődését „úgynevezett közép-európai, azaz Habsburg-monarchiabeli, azaz dunatáji, azaz osztrák kultúra”-nak lehet-e nevezni. Ha például a felvilágosodás eszmeisége jegyében letekezett irodalmi alkotásokat vetjük egybe, akkor a „bibliotíná”-ban író J. Palkovič és B. Tablic „megfelelőt” aligha lelnők meg a horvát vagy a szlovén irodalomban. Mint ahogy V. Vodnik is egészen más költőtípust képvisel, mint cseh vagy szlovák kortársai. Amellett nem látjuk be annak jogosultságát, hogy a közép-európai régióba a történeti Magyarország északi megyéiben és pl. Békés megyében élő szlovákok beletartoznak, de például a Pest-Budán színvonalas irodalmat író, könyveket, majd lapokat kiadó, tudós társaságot alapító-fenntartó, színi előadást produkáló szerbek nem. Arról nem is szólva, hogy ugyanebben a városban működött harminc esztendőn keresztül Ján Kollár, aki itt írta-jelentette meg a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szóló értekezését. További kételyünk, hogy a Bonazza által felsorolt népek művelődését fenntartás nélkül lehet-e habsburginak vagy osztráknak neveznünk. Még ha Ausztriát olyan értelemben fogjuk is fel, mint a történeti Magyarországot, és a nemzeti öntudat jelentkezése előtti korszakról feltételezzük, hogy a „hungarus”-tudat megfelelőjeképpen létezett egy „austriacus”-tudat, akkor is jogosulatlan az államiságát mindvégig őrző Horvátország irodalmát osztráknak vagy habsburginak vélni. Andrija Kačić Miošić vagy Antun Matija Relković horvát költő voltuk mellett nem tarthatók osztrák- vagy Monarchia-tudatú szerzőknek, erre nem találhatunk adatot. A németül is verselő, vagy színdarabot, értekező prózát író alkotók többnyire csak nyelvükben németek (osztrákok), de nem tudatukban. Anton Linhart történeti munkát és színdarabot írt németül. Történeti munkájában szűkebb hazája historikumáról adott számot, színműve a polgári színjáték próbájával szolgált. Még a Habsburg-birodalmi patriotizmus gondolatának népszerűsítésével jelentkező bécsi újságok is a nemzeti irodalmaknak, történetírásnak szállítottak adalékokat, témákat. Semmiképpen sem téríthették el szándékaiktól a mind erősebben feltámadó, végső céljukban szeparatista mozgalmakat. Ha az ausztrószláv „ideológiára” gondolt Bonazza, melynek oly neves képviselői voltak, mint Dobrovský és Kopitar, majd pályája jelentős szakaszán Palacký, akkor sem szűkíthető le a kérdés az austriacus-tudat különböző formáira. S ha már „civiltà . . . danubiana”-ról szól, akkor miért nem említi a magyar irodalmat, ha a nyelvismeret hiánya miatt nem eredeti nyelvű olvasmányok, de legalább fordítások alapján? Bonazza konklúziója a lehető legtöbb kételyt támaszthatja: „Közép-Európa irodalma nyelve szerint német, cseh, szlovén, horvát és szlovák, de érzése szerint Habsburg-Monarchiabeli (La letteratura mitteleuropa è tedesca, ceca, slovena, croata, slovacca di lingua, ma asburgica di sentire).” Még a jozefinizmusért rajongó Dositej Obradovićot és pályája egy szakaszán

Kazinczy Ferencet sem nevezhetjük Habsburg-érzületűnek, a hivatali, illetve katonai karriert befutó Mažuranić, illetve Preradović horvát nemzeti költő volta sem vonható kétségbe. Ugyancsak képtelenségnek érezzük azt, ha valaki Oton Župančić vagy Krleža életművét ilyen értelemben szembesíti osztrák kortársáival. Tanulságos ha a Monarchia összeomlását „lereagáló” regényekre vetünk egy pillantást. Hašek *Švejkje*, J. Roth *Radetzky-Marscha*, Krleža *Glembay-ciklusa* jól mutatja a különbségeket (nemcsak a nyelvben, hanem) az érzésben (is). Bonazza tévesen alkalmazta Claudio Magris szuggesztív erejű téziseit a Habsburg-mítoszról.²⁷ Magris ugyanis az osztrák irodalom jelenségeit elemezte, s a nemzetek fölötti Ausztria képzetének osztrák irodalmi változatait mutatta be. Kétségtelen, hogy a Monarchia, az államkeret azonossága, az ebből következő hasonló oktatási rendszer, kormányzási mód, hivatali apparátus stb. hatással volt a társadalomra, az érintkezés formáira, alakította a mentalitást (kérdés: mely rétegeket?). Az sem tagadható, hogy a több évszázados együttélés a gondolkodásnak számos hasonló reflexét alakította ki. Megfontolandó, hogy főleg a XIX. század második felétől (de jóval csekélyebb mértékben korábban is) a városrendezésben, a középületekben mutatkozó hasonlóság is megfigyelhető az egykori Monarchia nagyvárosaiban. Illetve említést érdemel a felsőbb rétegek ízlésének hasonlósága, a közép- és kispolgári rétegek szintén hasonló operettkultusza stb.²⁸ A Habsburg-Monarchia tehát államkeretként számba veendő az irodalomtudományi komparatiztika regionális szintéziseinek formálásában is, de hibát követünk el, ha kizárólagos jelentőséget tulajdonítunk ennek a politikai, de sohasem teljesen kulturális egységnek. S tekintetbe kell vennünk, hogy a nemzeti irodalmak 1918 előtt nem feltétlenül éltek egy államban (ahogy ma sem). Lengyelország utolsó felosztása, 1795 után az orosz, a porosz és az ausztriai állam keretén belül élt tovább a lengyel művelődés, azonkívül főleg 1830 után az emigrációban, Franciaországban és Svájcban is. A szerbek a „nagy vándorlást” követően, a XVII. század végétől kezdve Velencében, Magyarországon, Ausztriában, Oroszországban szervezték a maguk kulturális életét. Ilyen módon, később látni fogjuk, milyen mértékű megszorítással fogadhatjuk csak el az összehasonlítás meghatározó tényezőjéül a többnemzetiségű államot. Erről a kérdésről meg gondolkodtató szempontokat ad Dionýz Ďurišinnak egy tanulmánya.²⁹ A nemzeti irodalmak meghatározott csoportját közbülső fokként (Zwischenstufen) kezeli a világirodalom és a nemzeti irodalom között. Szerencsés kifejezéssel „interliterarische Gemeinschaft”-ként szól e csoportokról, amelyeknek példájául Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Spanyolországot emlegeti.

27. Magris, Claudio: *Das habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Salzburg 1966.; vö. még: Weiss, Walter: *Österreichische Literatur — eine Gefangene des habsburgischen Mythos? Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 43 (1969) 333–345.

28. Csáky, Moritz: *Identität in der Operette zu finden? Das Erbe der Donaumonarchie im Lebensgefühl ihrer Völker. Die Presse* 16/17. April 1983. Spectrum: I.

29. Ďurišin, Dionýz: *Spezifische Formen interliterarischer Gemeinschaften*. In: *Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitigkeit*. Festschrift für Zoran Konstantinović. Hg. von Fridrun Rinner und Klaus Zerinschek. Heidelberg 1981. 63–70.

A magunk részéről lényeges különbséget látunk Spanyolország, illetve Csehszlovákia és Jugoszlávia irodalmainak egymáshoz való viszonya, kapcsolatrendszerére, illetve az ezekben az államokban élő nemzeti irodalmak szűkebb és tágabb „kontextusá”-nak jellege között. A különbségek okát

1. ezeknek az államoknak politikai történetében,
2. irodalmi nyelvük történetében és ezzel szoros összefüggésben,
3. a nyelvnek (nyelveknek) a mindenkori állami életben elfoglalt helye történetében látjuk.

A közös bennük, hogy mindhárom ország több nyelvű, több nemzeti-ségű. Csakhogy Csehszlovákiában a cseh és a szlovák mellett pl. ukrán és magyar irodalom, Jugoszláviában az egyes köztársaságokban a szláv irodalmak mellett albán, román, magyar irodalom is él, s ez utóbbiak képviselte irodalmi típusba sorolhatjuk a szintén szláv ruszint is.

A szlovák irodalomtudományban sűrűn olvashatunk „cseh—szlovák kontextus”-ról,³⁰ amelynek történeti megalapozottságát hangsúlyozzák. Utálnak a huszitizmusnak a szlovákok által is lakott vidékekre terjedő hatására, majd azokra a cseh bibliai nyelven író költőkre, írókra, akik cseh almanachokban, folyóiratokban is publikáltak, illetve akik a cseh irodalomtudományos életnek is részesei lettek. Ďurišin említi a két nemzeti irodalomban otthonos (szlovákul: dvojdmovost', németül: Zuhausesein in zwei [mehreren] Literaturen) szerzőket, mint amilyen Rousseau, aki a francia és a svájci irodalomban „otthonos”, vagy Jilemnický, aki cseh származású ugyan, de a szlovák regényírásnak lett képviselője. Az előbbi esetben genetikusan, az utóbbi esetben „intencionális” jellegű dvojdmovost'-ról van szó. Ilyen és ehhez hasonló jelenségek megtalálhatók szlovén—szerb—horvát viszonylatokban:³¹ Stanko Vraz szlovénból horvátra váltott át az illirizmus eszméinek a hatása alatt, Ivo Andrić horvát költőnek indult, és szerb írónak vallotta később magát: az a fajta kettős irodalmiság (bilateralitás', Biliteraritát),³² amely Palkovič és Tablic, majd Kollár és Šafárik nemzedékét jellemezte, azonban még a szerb—horvát irodalmi kontextust sem hatotta át. Más kérdés, hogy a szlovák írók egy része ezenkívül magyarul és németül is írt, nem pusztán alkalmi cikkeket. Pl. Ján Chalupka, aki szórványos előzmények után a szlovák vígjátékírás megteremtője lett, magyar nyelvű színdarabjával részt vett a Magyar Tudós Társaság pályázatán. Míg német nyelvű pamfletregényét a külföld megnyerésére, a szlovák ügy „nemzetközi” képviselőjére irányuló igyekezeteként könyvelhetjük el.³³ Miként Kazinczy Ferenc is ismertette a bécsi folyóiratokban a magyar irodalom friss

30. Ďurišin: i. m. jegyzetanyaga.

31. Erről újabban: Klátik, Zlatko: *Problematika juhoslovanského literárneho spoločstva*. Slovenské pohľady 93 (1983) 10: 100—106.; Pogačnik, Jože: *Komparativna jugoslavistika*. Naši razgledi 31 (1982) 22 (741): 656—657.

32. A kifejezés Rudolf Chmeltől származik, és a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok jellegének megjelölésére szolgált eredetileg. Vö.: Chmel, Rudolf: *Literatúra v kontaktoch*. Bratislava 1972. Sajnálatos, hogy a szlovák szerző a továbbiakban nem dolgozott ennek a nagyon fontos kategóriának meghatározásán.

33. Sziklay, László: *Maďarský pisaná veselohra slovenského dramatika*. Slovenské divadlo 5 (1957) 2: 101—114.; Fried István: *Výsledky a úlohy výskumu slovensko—maďarských literárnych vzťahov*. Slovenská literatúra 26 (1979) 186—191.

termékeit. Chalupka magyar nyelvű színdarabjának témája, figurái, sőt az akadémiai jutalom megpályázása a magyar irodalom hasonló jelenségeihez való kapcsolódásának, egy másik nyelvű irodalmi rendszerbe való beilleszkedésnek szándékáról tanúskodnak. Hasonló példát említhetünk egy korábbi periódusból. A cseh bibliai nyelvre Anakreont és más antik görög költőket fordító Samuel Rožnay *németre* fordította Csokonai Vitéz Mihály költeményeit is, és általában népszerűsítette a német nyelvterületen (Bécsben és Tübingában megjelenő folyóiratokban) Csokonait, Kisfaludy Sándor szerelmi versciklusát.³⁴ Ez utóbbi aztán Rožnay német tolmácsolásán keresztül jutott el a cseh irodalomba, ahol hasonló versciklus és strófaszerkezet megteremtésére ösztönzött.³⁵ Példáink nem teszik kétséggé egy óvatosan tételezett cseh—szlovák kontextus létét, bár a dvojdomovost' fogalma helytállóbbnak látszik a félreérthető kontextus-kategóriánál.³⁶ Viszont ha elfogadjuk is az ilyen jellegű kontextust komparatiztikai alapegységként, akkor sem zárhatjuk ki más nemzeti irodalmak, más nyelvek bevonását (példánknál maradva) a szlovák nemzeti irodalom fejlődésének vizsgálatából, másfelől az irodalmak közötti kapcsolatoknak regionális szempontú elemzéséből. Adott esetben Rožnay vagy Chalupka tevékenysége nyilvánvalóan nem része, nem periódusa a német vagy a magyar nemzeti irodalomnak. De az is nyilvánvalónak tetszhet, hogy pl. a cseh—szlovák „kontextus” koronként változó tartalmát a német (osztrák), illetve a magyar irodalom egyes jelenségei, az onnan érkező impulzusok, a nem szláv nyelvterületen létrejött alkotások számottevő mértékben alakítják, színezik. Így a cseh—szlovák kontextust csak bizonyos területen érezzük relevánsnak, és nem hiszünk egy változatlan tartalmú, kizárólag az etnikai rokonsággal és egyes alkotók kétnyelvűségével vagy kettős irodalmiságával jellemzett kontextusban. A cseh—szlovák irodalmi, nyelvi, kulturális kapcsolatokban, kölcsönhatásokban, közös fejlődési fázisokban nem csupán az etnikai rokonság és az időnként majdnem nyelvi közösségnek nevezhető irodalmiság tudata munkál. Az elemzésnek a divergenciára utaló tényezőket is fel kell tárni, például a cseh bibliai nyelvvel szemben az önálló szlovák irodalmi nyelv kialakítására, elfogadtatására irányuló szándékokat is. Mint ahogy az illirizmus egyneműsítő, nyelvi homogenitásra törekvő kísérleteivel szemben Prešeren és Matija Čop az „önelvű” szlovén irodalom és irodalmi nyelv megteremtésére vállalkoztak. S bár a szláv irodalmi kölcsönösség elmélete, a szlávok összefogásának gondolata ezektől a bizonyos mértékben — nyelvi-irodalmilag — „szeparatista” alkotóktól sem volt teljesen idegen, a szlávizmus mellett azonban másfelé is tájékozódtak, illetve a szláv iro-

34. Fried István: *Csokonai nyomában. Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972) 186—191.

35. Sárkány Oszkár *Válogatott tanulmányai*. Szerk. és jegyz. ellátta: Sziklay László. Budapest 1974.

36. Segédfogalomként megfontolandó a „szomszédos irodalmak”, a Nachbarliteraturen. Vö.: Barbarič, Štefan: *A nemzeti afirmáció mint a közép-európai romantika jellegzetessége. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 7 (1975) Nr. 25.: 15—21.; Sziklay László: *Die Entwicklung der Gesichtspunkte und der Methode im Unterricht einer slavischen Literatur im ungarischen Hochschulwesen. Studia Slavica* 25 (1979) 399—406.

dalmakon belül azoknak az áramlatoknak engedtek teret, amelyek a nemzeti mozgalomnak a költészettel szemben támasztott igényeit igyekeztek kiélegetni.

Kérdés, hogy miféle *egyéb* kritériumai lehetnek a több nemzeti irodalmat átfogó közösségnek (interliterarische Gemeinschaft). S. Bonazza dolgozatának mindenestre megszívlelendő gondolata, hogy a Habsburg-Monarchiában jól-rosszul, mégis évszázadokig együtt élt népek anyagi és szellemi kultúrájának találkozása érdekes-értékes közép-európai képződmény. Vajon csak grammatikailag-nyelvileg kell-e vizsgálnunk pl. Hašek *Švejk*-jének K. u. K.-frazéológiáját? Vajon a Bécsben a XIX. század elején megjelenő lapok (*Annalen der Literatur und Kunst*, *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung*, *Vaterländische Blätter*, *Hormayr Archivja* etc.) miért biztosítottak lehetőséget lengyel, magyar, szerb, horvát, szlovák, cseh könyvek ismertetésére? Miért adtak teret Kopitarnak, Dobrovskýnak, Kazinczynak, S. Rožnaynak, Romy Károly Györgynek, hogy tanulmányaikkal, etimológiai-nyelvészeti írásaikkal, recenzióikkal, fordításaikkal közvetítsék a Monarchia népeinek irodalmi-tudományos vállalkozásait? Mivel magyarázhatjuk, hogy a budai Egyetemi Nyomda a latin, görög, német, francia, olasz nyelvű kiadványok mellett az állam valamennyi nyelvén jelentetett meg könyvet?³⁷ Hogyan értékeljük azt az Eckhardt Sándor által is már említett tényt, hogy Pest-Buda a XIX. század elején román, szerb, szlovák, magyar, újjörög kulturális (és részben politikai) törekvések színhelye,³⁸ nem is szólva az itt megjelenő német nyelvű hírlapokról, amelyek valamennyi említett nemzeti mozgalom számára megnyitották hasábjait?³⁹ A szűkebb, inkább az államkeret biztosította „regionális” egység és a tágabb, az államkeret szempontja mellett etnikai, földrajzi, nyelvi és más kulturális kritériumokat is számba vevő regionális egység: vajon alacsonyabb és magasabb rendű megvalósulása-e ama köztes fokozatnak (Zwischenstufe), amely végső célja szerint (?) az európai vagy a világirodalom szintézisében foglalná el igazi helyét? A kérdések fölös bőséggel folytathatók. Még egy közülük feltelesen idekívánkozik:

a soknemzetiségű állam — önmagában — felfogható-e Āurišin szavával élve több nemzeti irodalmat átfogó közösségnek? Tehát nemcsak Spanyolország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, hanem például a Habsburg-Monarchia,

37. Az Egyetemi Nyomda tevékenységéről újabban figyelemre méltó tanulmánykötet jelent meg: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae*. Red.: Király Péter. Budapest 1983.
38. Sziklay, László: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise — littérature européenne*. Red.: István Sötér et Ottó Süpek. Budapest 1964. 227—254.; Uő.: *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südosteuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. Südosteuropa-Jahrbuch 8*. München 1968. 113—127.
39. Sziklay László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei*. *Magyar Könyvszemle* 98 (1982) 23—34.; Fried István: *Schedius Lajos és folyóirata*. Uo. 81—94.; Uő.: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pest-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*. *Arbeiten zur deutschen Philologie* [Debrecen] 9 (1975) 95—110.; Uő.: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*. *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 89—101.

a történeti Magyarország, illetve Kanada vagy India. Egyes korszakokban a társadalom hétköznapjaiban nem érvényesül-e erőteljesebben az állam hatása, a hivatalos nyelvhasználat, mint az irodalmi művekben, a röpiratokban, vagy esetleg a sajtóban megfogalmazott szép ábránd az etnikai vagy nyelvi alapú rokonságról? S ez a tény hatással van-e az irodalmi érintkezésekre? Hadd utaljunk Mácha német nyelvű, Hviezdoslav és Reboreanu magyar nyelvű zsengeire, Bessenyei György német nyelvű novellájára, folyóiratára! A *dvajdomovost'*, a két irodalomban honos költő, alkotó szinte minden soknemzetiségű országból visszaköszön.

Problémafölvetésünktől talán nem lett a kérdéskör nehezebben áttekinthető, viszont fény derülhetett bizonyos nézetek, regionális szintézisek vitatható pontjaira. Már az önmagában feltűnő, hogy a nagyobb régiók szintetikus feldolgozására eddig inkább történészek vállalkoztak. Ők kísérelték meg az általuk majdnem egyöntetűen Kelet-Európának nevezett régió tartalmi jegyeinek tisztázását. Az irodalomtörténészek közül az összefoglaló *szláv* irodalomtörténetek megírására akadt vállalkozó.⁴⁰ A történészek közül Klaus Zernack kísérlete⁴¹ különösen érdekes, minthogy vázlatában hangsúlyozza a régió történelmi fejlődésének sajátosságait. S ha csoportosítási szempontjai mechanikusnak látszanak is, még az irodalomtudományi komparatiztikának is szembe kell nézni velük. Igen rokonszenves, hogy a két világháború közötti német Kelet-Európa-kutatásról (Osteuropa-Forschung) a megfelelő mértéktartással és bírálattal nyilatkozik: die problematische ostkundliche Tradition — írja. A kelet-európai régiót négy nagy területre osztja föl: Kelet-Közép-Európa (a mai NDK, illetve a történeti Poroszország, Lengyelország Litvániával, Csehszlovákia), Délkelet-Európa (Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Albánia, Románia, Bulgária, Bizánc, illetve Görögország, az oszmán birodalom—Törökország), Északkelet-Európa (Svédország, Finnország, Dánia, balti országok—balti államok, Hansa-városok), Oroszország. Ugyanakkor azonban a négy területet részletezve Kelet-Közép-Európáról az alábbiakat olvashatjuk: „Ostmitteleuropa umfaßt (...) das westslawische Siedlungsgebiet in seinen geschichtlichen Wandlungen von der Elbe—Saale-Böhmerwald-Grenze im Westen bis in die Gebiete der kulturellen Ausstrahlung des jagellonischen Polen-Litauen in der ostslawischen Gebiet hinein. Im Norden gehören — in macherlei Hinsicht freilich als Übergangszone nach Nordosteuropa — die baltischen Lande, das alte Livland, dazu im Süden sind Ungarn und Siebenbürgen, Kärnten-Slowenien und die beiden Kroatien, wengleich hier unter manchen Aspekten Überschneidungen mit der Reichweite des Südosteuropabegriffs vorkommen.”

Zernack szempontjai politikátörténeti jellegűek, vázlatos áttekintése a politikai változásokat emeli ki mint egyes korszakok jellemzőit. Nem az eszmeáramlatokat helyezi az előtérbe, hanem az évszázadok során lassan változó állam-, illetve nemzetképződési feltételeket:

40. Georgiev, Emil: *Szlavjanszki literaturi v ocserki i obrazci*. I—II. Szofia 1949—1950.; Uő.: *Ocserkata po isztorija do pobedata na realizma v szlavjanszkiite literaturi*. Szofia 1958.

41. Zernack, Klaus: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München 1977.

— 12—14. szd.: Christianisierung und Nationsbildung; Zivilisatorische Verwestlichung und geschichtsregionale Differenzierung;

— 15—16. szd.: Ostmitteleuropäische Ständefreiheit, más néven a Jagellók korszaka;

— 16—18. szd. közepe: Das nordosteuropäische Zeitalter der nordischen Kriege; Russlands Vormacht in der osteuropäischen Geschichte.

Ennyiből is érzékelhető Zernack módszere, amellyel a kelet-európai térség általa dominánsnak vélt jelenségeit emeli ki, s e leglényegesebb változásokból alakítva ki a korszakokat. Erősen vitatható ez a módszer, jóllehet a kultúra története során is elképzelhetőnek tartjuk egyes területek különösen fontos szerepét egyes korszakokban, mint például a lengyel reneszánsz, majd barokk, illetve az adriai-tengerparti reneszánsz és barokk irodalmi-művészeti jelenségeket, vagy az orosz regény fejlődését a XIX. században, a szecessziónak, a szimbolizmusnak a XX. század első évtizedeinek szlovén, cseh, magyar és lengyel irodalmát etc. A másik vitapont lehet az egységes régióknak felfogott Kelet-Európa alrégióinak elhatárolása. Lehetséges-e az 1918-ban megalakult Csehszlovákiát elválasztani egyfelől Ausztriától, másfelől Magyarországtól. Tegyük ehhez gyorsan hozzá, hogy az osztráknak tartott irodalom több jeles képviselője csehországi illetőségű (Rilke, Werfel, Kafka, M. Brod, korábban Stifter), így ebben az esetben és másutt az „Übergangszone” fogalma kevésbé elégíti ki az irodalom kutatójának csoportalkotási igényét. Nem egészen megnyugtató a történeti Poroszország (Brandenburg) besorolása sem, illetve határozott elválasztása más, ugyancsak keleti német területektől (pl. Szászországtól). Sem politikailag, sem kulturális tekintetben nem lehet múltó epizódnak felfogni a lengyel—szász perszonáluniót. Mint ahogy a Jagellók Magyarországon nem túlságosan hosszú ideig tartó korszakát (1490—1526) sem tekinti Zernack annak. A Jagello-korszak jelentőségét a magyar kultúrában az irodalom- s a művelődéstörténet adatai is alátámasztják, s a cseh—osztrák—magyar kapcsolatok kutatói is hangsúlyozzák.

A magyar történészek a társadalom- és a gazdaságtörténet szempontjait általában a politikatörténet fölé helyezik. Olyan, belső tagozódásai ellenére homogén Kelet-Európában gondolkodnak, amelyben huszonhét nép kereste történelme folyamán „honját a hazában”. Arató Endre szerint⁴² a régióra az jellemző, hogy Nyugat-Európa-hoz képest jelentős a gazdasági-társadalmi elmaradás; valamint az, hogy soknemzetiségű államok található területén (bár az előbbi többé-kevésbé az ibériai félszigetről is elmondható). Ennek következtében a polgári átalakulás összefonódik a nemzeti függetlenség kérdésével. A nemzeti kérdés kerül a polgári jellegű átalakulás zászlóvivői gondolkodásának középpontjába. A polgári típusú nemzeti mozgalmak a legtöbb területen nyelvi-kulturális formák között indultak meg, minthogy az önálló nemzet egyik legfontosabb ismérvének a nyelv számított.

42. Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest 1971.

Niederhauser Emil kiegészíti Arató fejtegetéseit,⁴³ és a korábbi magyar kutatások tipológiai meghatározásait felhasználva, lényegében két nemzet-típust különböztet meg ebben a régióban:

1. amelyeknek megvan a teljes feudális struktúrájuk;
2. ahol nincs nemesi uralkodó osztály.

Ennek következtében nemesi és nem-nemesi nemzetekről szól, „ez a megállapítás egész Kelet-Európára érvényes”. Niederhauser a társadalmi tipológiát a nyelvi tipológia formájában is alkalmazza:

1. A nemesi nemzetek és a görögök abba a csoportba tartoznak, ahol már korábban is volt irodalmi nyelv;
2. A nem-nemesi nemzetek e szempontból abba a csoportba tartoznak, ahol ilyen általánosan elfogadott irodalmi nyelv nem volt.

Érezvén az ilyen tipológia korlátozott érvényességét, az értekező megjegyzi, hogy léteztek átmeneti formák is.

Ugyancsak e kettős felosztást alkalmazza Niederhauser a felvilágosodás recepciójára: az *első típus* esetében a felvilágosodás (vagy annak meglévő ismérvei) mintegy belenőttek a nemzeti megújulási mozgalomba, a *második típus* esetében nem, vagy alig volt meg a felvilágosodás, de még annak közvetlen, XIX. század eleji utóélete sem (Niederhauser a bolgárokra, albánokra, a balti népekre gondol).⁴⁴

Még egy idézet Niederhausertől, hogy lássuk: miképpen jellemzi a felvilágosodás recepcióját. „A nemesi nemzeteknél, elsősorban a lengyeleknél és oroszoknál, kisebb mértékben a magyaroknál vagy ezzel párhuzamosan a horvátoknál, az eredeti alkotás szintjén reprodukálódott a nyugati felvilágosodás, az előbbieknél a franciára emlékeztető szélességben, az utóbbiaknál inkább a német beszűkített és mérsékelt változatban (mert a reformerek társasága azért mégis néhány egyén volt csupán). Politikai és filozó-

43. Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest 1977. Niederhauser tipológiai kísérlete jelentős vitát váltott ki. Vö.: *Les Lumières en Hongrie en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred 2-5 octobre 1972. Budapest 1975. Niederhauser tézisei: 17–21. Walter Markov „ellentézisei”-ben az állítja, hogy a szlovákok vagy a szlovének sem a „nation non-nobiliaire”, sem a „nation paysanne” kategória alá nem sorolhatók, „sondern tout court überhaupt noch keine Nation”. (45.) Markov figyelmet fordított a horvátok és a románok megosztottságára etc. A románok helyzetét Paul Cornea világította meg. (59.) Niederhauser válasza: 63. Vö. még: Niederhauser, Emil: *Das wirtschaftliche und soziale Program der nationalen Wiedergeburtbewegungen in Osteuropa*. In: *Studies in East European Social History*. Leiden 1977. I.: 153–176.

44. Vö. 43. sz. jegyzetben i. m. Vö. még: Niederhauser, L.: *Les lumières en Europe Orientale et les débuts des mouvements nationaux*. *Slavica* 14 (1976) 167–179. A felvilágosodás „utóéleté”-ről vö.: Bojtár, Endre: *Die Aufklärung in Ost-Europa*. *Acta Litteraria Ac. Sc. Hung.* 20 (1978) 251–291.; Uő.: *Die Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Hg. von László Sziklay. Budapest 1983. 66–115. Az e tanulmányokban kifejtett felvilágosodás-és klasszicizmusfogalomtól eltérő álláspontot képvisel: Fried István: *Der ost-mitteleuropäische Klassizismus (Gesichtspunkte zu einer begrifflichen Klärung)*. *Studia Slavica* 27 (1981) 53–80.

fiai eszmerendszerré állt össze tehát itt is, az eredetihez hasonló sokszínű formában, számos változatban, amelyek a részletekben néha homlokegyenest ellenkeztek egymással.”

Más, sok tekintetben hasonló, néhány lényeges ponton azonban eltérő véleményt idézünk föl: a román felfogás szerinti Délkelet-Európára vonatkozólag állapítja meg egy kutató, hogy a nemzeti öntudat formálásának korszakára jellemző az ellentét a felvilágosodás egyetemessége és a nemzeti jelenségek között (opposition entre l'universalisme des Lumières et le phénomène national).⁴⁵ Egy francia Délkelet-Európa-kutató pedig a szellemnek a tudomány által történt felszabadítását mezezi meg a nemzeti emancipáció fő ismérvének, és ez feljogosít a Lumières fogalom használatára.⁴⁶ Mirambel a nyelv és az irodalom szerepét elemzi, ezeket tartva a nemzeti öntudat „vektor”-ainak. E gondolatmenet lezárásául Sziklay László programadó tanulmányának⁴⁷ bevezető téziseit idézzük. A dolgozat kiindulópontul elfogadja a kelet-európai régió létét, valamint a magyar történészek tételét a kétféle nemzettípusról. Már ebben a korai tanulmányban is megfigyelhetjük a módosítás szándékát. Sziklay ugyanis felismeri, hogy a XIX. század második és részben már első felének orosz irodalmi fejlődésétől jócskán eltér a régió többi irodalmának fejlődése. Pl. sehol sem ért el a *regény* az oroszhoz hasonlóan kiemelt szerepet, ellenben a terjedelmesebb verses epikának vagy bölcséleti költeménynek általában fontosabb szerep jutott. Puskin verses regényéhez hasonló művek jóval később jelentek meg a kelet-közép-európai irodalmakban, Gogol korai elbeszéléseinek nemigen akad párja. A másik — lényeges — eltérés: a balti népek irodalma kimarad az elemzésből. Sziklay is hangsúlyozza a „feudális kötöttségek” fennmaradását, a soknemzetiségű állam ténye mellett azt is, hogy Kelet-Európának „alig van tájegysége, ahol ne több nemzetiség élne egymás mellett, sőt együtt, keverten”, a városi kultúra hagyományainak, a Londonhoz, Párizshoz vagy Weimarhoz hasonló városi központoknak hiánya a régió jellegzetességei közé tartozik. Sziklay hangsúlyozza a „fejlődés” utolérésére irányuló erőfeszítéseket, a „népiesség” és a népihez idomulás jelentőségét, a nyelvújítások esztétikai-irodalmi vonatkozásait, bizonyos műfajok dominanciáját etc. Egy részletkérdésről szóló előadásában némileg módosítja 1962-es elgondolásait. Az érdekelt nemzetek kulturális fejlődésének egyik leglényegesebb karakterisztikumát a periodizációban megnyilvánuló ütemeltolódásban fedezi föl (un des aspects les plus caractéristiques du développement culturel des nations intéressés: c'est le *décalage chronologique*

45. Georgescu, Valentin Al.: *La philosophie des lumières et la formation de la conscience nationale dans le Sud-Est de l'Europe*. In: *Les Lumières et la Formation de la Conscience Nationale chez les Peuples du Sud-Est Européen*. Actes du Colloque international organisé par la Commission de l'AIESEE. Bucarest 1970. 23—42. Az idézet a 40. lapon.

46. Mirambel, André: *La littérature et la langue, vecteurs de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen*. In: Uo. Az idézet a 19. lapon.

47. Sziklay, László: *Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte*. *Studia Slavica* 9 (1963) 311—335.; Uő.: *A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről*. In: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest 1974. 11—67.

dans la périodisation).⁴⁸ Az ebben a tanulmányban már kelet- és közép-európainak nevezett régió „tragikus politikai helyzet”-e miatt csak késleltetett fejlődésről beszélhetünk. További jellemzők: a (nemzeti) régi dicsőség, valamint a nép- vagy a népnek hitt költészet kultusza. A felgyorsult fejlődés a szerb irodalomnak is jellemzője, Dragiša Živković szerint, aki a kontinuitás hiányát is megemlíti („Ona je nekontuirana”).⁴⁹

Szembetűnő tény, hogy mind a magyar történészek, mind pedig általában az irodalomtörténészek előszeretettel foglalkoznak a „nemzeti megújulás”, illetve a felvilágosodás és a romantika periódusával, azaz a modern értelemben vett nemzeti öntudat megjelenésének korszakával, amikor a tudós-egyházi nyelvek univerzalizációja fokozatosan adta át a helyét az anyanyelvnek, illetve amikor az anyanyelvet próbálták meg „jogaiba” helyezni. A szovjet kutatás a nemzeti kultúrák alakulása korszakának nevezi ezt a periódust,⁵⁰ másutt nemzeti újjászületésnek, amely a XVIII. század végén kezdődik és a XIX. század 70-es éveig húzódik el egyes területeken.⁵¹ A Közép- és Délkelet-Európának nevezett régió ekkor járja meg az utat a feudalizmustól a kapitalizmusig, lényegében tehát átmeneti korszak (epocha perechoda), amikor létrejöttek a kapitalista viszonyok, kialakultak a nemzetek és a nemzeti kultúrák, harc kezdődött az új, független nemzeti államok megteremtéséért vagy pedig a korábban elvesztett politikai függetlenség helyreállításáért. Másutt⁵² csak kifejezésben, szinte jelentéktelen árnyalatokban tér el a megfogalmazás. A XVIII. század második felétől (egyres országokban a hatvanas, más országokban a hetvenes vagy nyolcvanas évektől) megteremtődtek a polgári (burszuaznűe) viszonyok, felébred a nemzeti öntudat, megkezdődik a nemzeti ideológia kialakulásának és a polgári nemzet formálódásának folyamata.

A történészi vélemények közül végezettel az egyik legújabbat idézzük. Berend T. Iván⁵³ — mint sokan mások⁵⁴ — szóvá teszi, hányféle formában,

48. Sziklay, László: *La Réforme et la création de la langue littéraire des peuples de l'Europe centrale et orientale*. In: *Objet et méthodes de l'histoire de la culture*. Red.: Jacques Le Goff et Béla Köpeczi. Paris—Budapest 1982. 133—142.
49. Živković, Dragiša: *Evropski okvir srpske književnosti XVIII i XIX veka*. In: *Evropski okvir srpske književnosti I*. Beograd 1970. 12—14.
50. Zludnev, V. I.: *Formirovanie nacional'nyh kul'tur v sztranaš Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropi (Itogi i perspektivi issledovanija)*. In: *Kul'tura i obszesztvo v epohu sztanovlenija nacii (Central'naja i Jugo-Vosztocnaja Evropa v konce XVIII—70-h godaš XIX v.)*. Red. koll.: I. A. Bogdanova i dr. Moszkva 1974. 7—19. A szerző az időbeli eltolódást hangsúlyozza, tételeit lengyel, cseh és bolgár példákön demonstrálja. Vö. még: *Formirovanie nacional'nyh kul'tur v sztranaš Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropi*. Red. koll.: Sz. B. Bernstejn i dr. Moszkva 1977. A kötet programtanulmánya lényegében hasonló gondolatot rögzít: Markov, F. D.: *Kompleksnoe izucsenie problem nacional'noj kul'turü (7—11)*.
51. *Nacional'noe vozrozsdenie i formirovanie szlavjanszkih literaturnih jazükov*. Red. koll.: Sz. B. Bernstejn i dr. Moszkva 1977. 5.
52. Zludnev, V. I.: *Nekotorie aszpektü izucsenija problem formirovanija nacional'nyh kul'tur*. In: *Formirovanie...* 12—19.
53. Berend T. Iván: *Magyarország helye Európában. Valóság* 25 (1982) 1—22.
54. Dobossy László: *Ha felmövén, tapasztalod...* In: *A közép-európai ember*. Budapest 1973. 5—13.; Sziklay László: *Kelet-Európa?* In: *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből Dobossy László 70. születésnapjára*. Budapest 1980. 27—53.

hányféle megközelítésben szerepel a régió, a homogenitást kiemelő Kelet-Európától a direkt politikai töltésű Kárpát-Európaig. Ő maga *közép- és kelet-európai* régióként emlegeti ezt a területet, amelyet az Elba—Saale-vonaltól az Ural-hegységig, a Fekete-tengerig és az Adriáig lát viszonylag egységes zónának. Jó megfigyelése, hogy a „régió határai az évszázadok során bizonyos mozgásban voltak”. Ő is hangsúlyozza, hogy a határok között soknemzetiségű birodalmak helyezkedtek el. Négy alrégiót különböztet meg: az orosz, a balkánit, a közép-kelet-európai és a nyugatit (ide az osztrák, a cseh és a német területek tartoznak).

A történészeket általában megosztja az a tény, hogy a történetileg felfogott Kelet-Európába beletartozik-e Oroszország, illetve Poroszország-Brandenburg. De megosztja az alrégióknak nem csupán megnevezése, hanem osztályozása is. A szigorúbban földrajzi szempontokat érvényesítő kutatók ritkán vannak tekintettel az etnikai, illetve a nyelvrokonságra, míg pl. a szlavisztika képviselői legfőképpen megtűrik a nem-szlavisztikai fogantatású zónaelképzéseket. Nagyjából-egészében a XVIII. század második felétől a XIX. század első feléig tartó periódust a feudalizmustól a kapitalizmusig ívelő átmenetnek vélik, mindenekelőtt a gazdasági változásokat, a polgárinak nevezett ideológia előtérbe kerülését hangsúlyozva. Ritkán esik szó az államformáról, a kormányzási módról, nevezetesen az abszolutizmus, illetve a felvilágosodott abszolutizmus kérdéséről. S ennek feltehetőleg nem csupán az az oka, hogy ebben az esetben a kutatás nem mellőzhetően Európa más területeinek (Portugáliának, Spanyolországnak, Svédországnak, Dániának, Toscanának, néhány apró német fejedelemségnek) bevonását az elemzésbe. Ami a kultúrára vonatkozó megállapításokat illeti: itt is előkerül az átmeneti kor minősítő jellegű fogalma. Vagy olyan formában, hogy a kutatók megállapítják a feudalizmus, az egyház által évszázadokon keresztül kialakított, megalapozott, népszerűsített világkép válságát és az új, polgári eszmények jelentkezését, vagy pedig úgy, hogy feltárják az anacionális, nemzetek fölötti művelődésnek feltöltődését nemzeti elemekkel, és ezáltal az előbb kulturális, majd politikai értékhierarchiában történő eltolódást a „nemzeti” felé.

Ugyancsak korszecifikumként szerepel a különböző tanulmányokban az *ütemeltőlódás* (Zeitverschiebung, décalage chronologique) — és ezzel kapcsolatban a különböző irányzatok, politikai és stílusáramlatok „szimbiózis”-a, egymásra torlódása, illetve egyes áramlatok „átnövése” a másikba. D. Živković arról értekezik, hogy a barokk, a klasszicizmus, a szentimentalizmus, a preromantika, a romantika, a biedermeier a szerb irodalomban csupán módosulva és különös kontaminációiban létezik.⁵⁵ Olyannyira, hogy ezeket csak mintegy feltételesen és relatív érvényességgel lehet alkalmazni a szerb irodalom történetében. Sziklay László szerint a kelet-európai klasszicizmus nem korstílus.⁵⁶ Karel Krejčire hivatkozva állítja, hogy itt az érzékenység egy időben jelenik meg a klasszicizmussal, amely egyébként a „régió hagyományaival keveredik”. Sőt, „régióink romantikus íróinak

55. A 49. sz. jegyzetben i. m. 15.

56. Sziklay László: *Az irodalom és szerepe a kelet-európai nemzetek modern (polgári) kultúrájának kialakulásában.* HVF 28 (1982) 564—573.

gyökerei nagyon sokszor a klasszicizmus talajába nyúlnak le, s hogy formalizmusunkban is — s nem is egyszer — sok a klasszicista elem.” Sziklay a romantika és a realizmus „együttélést”-ét is említi, ezúttal már nem keverékről, hanem ötvözetéről szól, bár ebbe az ötvözetbe — állítja — itt-ott a „hazai népies hagyományörzésnek és a szentimentalizmus maradványainak” elemei is vegyülnek.⁵⁷

Ezzel kapcsolatos a már oly sokat vitatott kérdés: az egyes irodalmi korszakokat stílus- vagy eszmetörténeti szempontok szerint elemezzük-e, vagy pedig az ún. történeti korszakon belül keressük az irodalom fejlődésének irányait, az irányzatok és áramlatok mozgását, a műfajokról kialakított vélekedések változásait. Milyen érvényességgel rendelkezik a nemzeti újjászületés, a nemzeti ébredés *politikatörténeti* fogalma az irodalmi korszakokkal való szembesítésben; lehet-e a felvilágosodást, a XVIII. század második felének legjelentősebb eszmei áramlatát korszakjellemzőként felfogni; jogosult-e régióinkban klasszicizmusról, rokokóról vagy szentimentalizmusról szólnunk akkor, amikor egészen nyilvánvalóan nem kerül sor a klasszicizmus „nyugati” teoretikusai teljes életművének recepciójára; helyes-e, ha a gazdaság- és a politikatörténetben bevált terminológiát alkalmazzuk irodalmi jelenségekre, irodalmi áramlatok jellemzésére? Következő kérdésünk már kifejezetten irodalmi problémáink körébe vezet: egy-egy fontos vagy kevésbé fontos ún. eszmei vagy ún. külső-belső formai (verselési, műfaji, szerkesztési) sajátosságból milyen mértékben lehet következtetni egy-egy irányzat felbuklására, továbbélésére?

A még bőven szaporítható kérdések jelzik, hogy a történettudomány fogalomrendszere lényegében tér el az irodalomtudományétól. A történeti események bizonyos mértékig összefüggnek az irodalom eseményeivel, de mindegyiknek megvan a maga belső autonómiája. A lengyel felvilágosodott abszolutizmus jótékony lehetőséget biztosított a lengyel felvilágosodás szellemében írott művek számára, a lengyel-francia irodalmi kapcsolatok is virágoztak, s minthogy a lengyel király támogatta az anyanyelvű színházat, jelentős értéket képviselő lengyel színműirodalom gazdagította a lengyel művelődést. A hanyatló erejű lengyel állammal szemben a franciául író II. („Nagy”) Frigyes a nagyhatalommá emelkedő Poroszországban nem biztosított hasonló lehetőséget a német irodalom számára, a szintén felvilágosodott abszolutista II. József sem az osztrák irodalomnak (viszont a bécsi zenei klasszicizmus kiemelkedő teljesítményeket hozott létre Haydn és Mozart műveiben). S az orosz XVIII. századi irodalom (pedig nem kellett

57. A stíluskeveredésről mint zónánk jellegzetességéről: Sziklay László: *Die Anfänge des „nationalen Erwachens“, der Aufklärung und der Romantik in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen*... 15–49. A 44. sz. jegyzetben i. m.-ben, másutt is a stílusbeli tarkaságot elismerve, vitatjuk, hogy mindenáron a német Klassik vagy a korai romantika variánsait, vagy akár a francia klasszicizmus „mását” kellene keresnünk a kelet-közép-európai irodalmakban. Vö.: *Einige Besonderheiten der Anfänge der Romantik in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen*... 333–372. A teljes európai színeképet érdekesen mutatja be a szintetizáló és az egyes nemzeti irodalmak 1760–1820 közötti korszakát analizáló tanulmánykötet: *Le tournant du siècle des lumières 1760–1820. Les genres en vers des lumières au romantisme*. Red.: György M. Vajda. Budapest 1982.

megküzdenie a nemzeti fenyegetettség és megosztottság bénító rémével) egészében elmaradt a lengyel felvilágosodás irodalmának az európai irodalom magas mércéjével is előkelő szerepétől. Lengyelország felosztása, majd a több ízben levert felkelések lehetetlenné tették az önálló nemzeti-politikai fejlődést, a lengyel emigráció politikai-katonai próbálkozásai legföljebb az illúziók elvesztésével végződnek. Ugyanakkor a lengyel emigráció irodalma az 1830-as években a legjelentősebb európai irodalmak közé tartozik, Mickiewicz művei hamarosan német és francia fordításban is megjelentek, és jódarabig határozták meg Európa lengyelség-képét. Sienkiewicz regénye, a *Quo vadis* (1895/96.), Reymonté, *Chłopi* (*Parasztok*, 1902–1909.) szintén világhírre emelkedett, s ezt a Nobel-díjak is igazolják (Sienkiewiczé 1905-ben, Reymonté 1924-ben).

A régió egyes irodalmi között fejlődésük ütemét, az irodalomnak viszonylag teljes vagy viszonylag hiányos voltát,⁵⁸ az irodalmi nyelv helyzetét, sőt, az irodalmi művek megjelenési feltételeit tekintve igen lényeges eltérések lelhetők föl. Ezt a művészet más területeiről is megállapíthatjuk. Általában sokáig hiányzott az a „mecénási” szerepet vállaló réteg, amely az anyanyelvi kultúra fejlesztéséért számottevő áldozatot hozott volna. A cseh és a magyar arisztokrácia jó darabig nem anyanyelvű művek, nem „hazai” mesterek támogatásával tűnt ki. Még később is gúnyversek, fájdalmas hangú megnyilatkozások témája a nemesi, polgári, kispolgári közömbösség az anyanyelv, a hazai születésű művészek iránt. Az író kockázatot vállalt, ha saját költségén jelentette meg verseskötetét vagy fordításait, egy-egy alkalmi mecénási gesztustól eltekintve az előfizetés kétes kimenetelű módszere bizonyult az egyetlen járható útnak.⁵⁹ Még ezen az általános képen belül is más színben látható pl. a szlovák vagy a magyar irodalmi alkotások sorsa; más pl. a kéziratosság szerepe az erdélyi román és szász művelődésben; ennek következtében a jelentősebb anyagi hozzájárulást, a feltétlenül bizonyos számú olvasóközönséget igénylő műfajok (a regény) kifejlődésének legalább annyi „technikai”, mint műfaj történeti akadályja volt. A regényelméleti meggondolásokon túl a „technikai” feltételek szűkössége sem kedvezett a cseh, a magyar, a szlovák, a szerb, a horvát, a szlovén regények *korai* megjelenésének. Az alacsonyabb színvonalú-érdeklődésű közönség viszont szívesen olvasta a másod- és harmadrangú német—francia szerzők ún. regényeinek fordítását, egyik-másik a magyar adaptáció révén jutott el a szlovák és a román fordítóhoz. Ezzel szemben már csak a kedvező körülmények miatt is a lengyel regény és a regényfordítások sora színvonalasabb, tágabb spektrumú volt, mint pl. a szlovák és a magyar.⁶⁰ Am a kedvező

58. Bojtár Endre: i. m. 80–81. háromféle irodalomtípust különböztet meg: «Vollständige» Literaturen; Zwischenstellung; «unvollständige» Literaturen. Erősen vitatható, hogy a második helyen említett irodalmak közé számított cseh, szlovén, szerb, horvát és ukrán irodalmakban ne lett volna klasszicizmus.

59. *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa.* Hg. von Herbert G. Göpfert, Gerard Koziellek und Reinhard Wittmann. Red.: Heinz Ischreyt. Berlin 1977. Különösen Strahinja K. Kostić, Wolfgang Kessler, A. S. Mylnikov és Fried István értekezései közölnek erre vonatkozó adatokat.

60. Erről részletesebben: Fried István: *A kelet-közép-európai regény kialakulásához.* In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. Budapest 1982. 517–538.

vagy kedvezőtlen körülményeket csak bizonyos mértékig tehetjük felelőssé az egyes lírai műfajok szintjéért, más lírai műfajok hiányaért, töredékes megjelenéséért. Dositej Obradović a korszak eszmei áramlataira érzékenyen reagált: például önéletrajzában, nem nyelvi erejükkel, hanem moralizáló hajlamukkal jeleskedő meséiben, értekezéseiben, a nyelvi átütőerő viszont hiányzott lírájából. Nem a kedvezőtlen „külső” körülmények, hanem a szerb nyelv „helyzete”, a majdnem mesterséges nyelvnek ható szlavenoszerb és a friss-természetes népnyelv között ingadozó nyelvhasználat miatt. Ugyanezen okból az Obradoviéknál eredendően lírai alkatú L. Mušićkinak sem sikerült a kor európai lírájával egylélegzetű „nagy” költszetet alkotni; olykor merev, máskor inkább a roppant — nyelvi jellegű — küzdelmet eláruló ódai termése a kései horatianizmus érdekes elágazásaként tartható számon. A Jénában tanult J. Palkovič és B. Tablic sem költszetük frissességével és eredetiségével érdemelnek említést. Részben esztétikai nézeteik, költszetfelfogásuk merevségében, amely a régebbi típusú, diszkurzív versmenetben, a szinte logikai kifejtésben kap hangot, részben a megújításra váró cseh bibliai nyelv nehézkességében kereshetjük az okot, hogy pusztán a szlovák irodalomban fejlődéstörténetileg fontos verseskötetekre telt tőlük.⁶¹ A kedvezőtlen külső (életrajzi) körülmények sem tudták eltéríteni Csokonai Vitéz Mihályt, hogy ne pusztán újszerű költői megszólalásával, hanem verseinek gondolati mélységével és esztétikai értékével is kiemelkedjék a felvilágosodott klasszicizmus költői közül. Rövid életéhez képest jelentős mennyiségű lírai darabjai közül csupán néhány szól a kor európai költszetével egy hangon: rousseau-izmusa, egyes verseinek rokkó bája, fájdalmas mozarti derűje megkülönböztetett helyet biztosít számára régiók költszettörténetében, mint ahogy ezt a kortársak (pl. Rožnay) érzékelték.⁶²

A „külső” körülmények és az irodalom fejlődésének viszonya aligha igazít el teljes biztonsággal csoportalkotási törekvésünkben, de az egyes nemzeti irodalmak történetében sem mindig „perdöntő” jelentőségű. Célnkhoz nem feltétlenül vezet közelebb a két- vagy háromoldali kapcsolatok vizsgálata sem. Ugyanis nem bizonyos, hogy pl. a szlovák—magyar vagy lengyel—cseh irodalmi kapcsolatok elemzése révén többet tudunk meg az adott nemzeti irodalmak fő tendenciáiról. Ami az adott irodalmak kapcsolattörténeti vizsgálata során alapvetőnek tetszik, az egy nem kapcsolattörténeti vizsgálatban bizonyulhat mellékesnek. A kapcsolattörténet tényei önmagukban nem bizonyosan utalnak a szintézis felé. Emellett azzal a veszéllyel járnak, hogy csupán a kapcsolattörténetileg jelentős mozzanatok kerülnek az előtérbe, az adott nemzeti irodalmak egyéb területei, más kapcsolódásai elmellőzötnek. Amilyen hiba, ha elhanyagoljuk a szlovák felvilágosodott klasszicizmus magyarországi kontextusát, ugyanolyan hiba, ha ennek a kontextusnak a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk. Palkovičnak és Tablicnak valóban fontos direkt és indirekt kapcsolatai vannak magyar írókkal. Palkovič jénai diáktársa, Kis János révén sok

61. Fried István: *Aspects de la poésie des lumières slovaque*. In: *Le tournant...* 517—521.

62. Fried István: *Csokonai, der osteuropäische Dichter*. *Studia Slavica* 21 (1975) 159—166.

mindent tudott a magyar írókról, találkozott Kisfaludy Sándorral, a Týdeník c. lapnak volt magyar levelezője (Rumy Károly György) etc. De pusztán ebből nem lehet magyarázni tevékenységét. Még akkor sem, ha a kapcsolatokon túl a magyar költőkkel való hasonló és eltérő vonásait kutatjuk. A két szlovák költő életművének elemzésekor más irodalmakat, más érintkezési típusokat, más recepcióformákat is szem előtt kell tartanunk, nem is szólva az anyanyelvi hagyományról. A szükségesnek látszó, két irodalom érintkezéseit feltáró kutatás az adott nemzeti irodalmaknak csak viszonylag szűk területeit teszi átláthatóvá. Megállapíthatjuk, hogy Pope *Essay on man*-jét a magyar és a szlovák irodalom egyként a felvilágosodott alappozíció erősítésére tolmácsolta. Az 1772-es magyar változat egy francia fordítást vett alapul, az 1831-ben kiadott szlovák egy latint, és hexameterben készült.⁶³ Bessenyei Györgynek és B. Tablicnak fordítása úgy vethető egybe, hogy a gondolkodói-költői helyzet, a nyelvi-verselésbeli megvalósítás, az időpont nem a hasonlóságokat, hanem az eltéréseket hangsúlyozza. A kontaktológia itt nem vezet eredményhez, a párhuzamok földerítése, két irodalom hasonló korszakának, ezen belül két költőnek, két műfaji formáció fejlődésének szembesítése viszont a regionális szintézis felé mutathat.

Így például Rousseau lengyel és magyar recepciójában a lengyel és a magyar felvilágosodás számos vonatkozása mérhető föl. Rousseau-nak a lengyelek számára írt alkotmánytervezete olyan tételeket tartalmazott, amelyeket mind a magyar, mind a lengyel felvilágosodott nemesség vagy értelmiség beépíthetett elképzeléseibe. Nem lehetetlen, hogy Rousseau-nak ez a műve azért lelt magyar befogadókra, mert a XVIII. szd. lengyel történelme (a felvilágosodott abszolutizmus reformkísérlete, a nemesi alkotmány védelme, a lengyel országgyűlés hatásköre, megannyi intézkedéstervezete) közvetlenül érdekelték az előbb II. József felvilágosodott abszolutizmusát helyeslő, majd abból kiábránduló magyar nemességet, értelmiséget. A lengyel és magyar nemesek találkozásai az egyérdekűség gondolatát erősítették; a közvetlen érintkezések mellett azonban talán fontosabb a felvilágosodás rousseau-i változatának szinte azonos intenzitású befogadása. Ezzel kapcsolatos a természetes nevelés Rousseau *Emile*-jében megfogalmazott eszméjének népszerűsége a lengyel és a magyar felvilágosodás irodalmában, és a szerződéselméletek közül éppen a Rousseau-énak lengyel és magyar viszonyokra alkalmazása. Ez a párhuzamosság a műfajtörténetben is érezhető. Többek között a tanító mesének, a komikus eposznak, a költői levelezésnek, majd az érzékeny levélregénynek népszerűsége a lengyel és a magyar felvilágosodás irodalmában meggondolkodtató, és a két irodalom sok tekintetben párhuzamos fejlődésére enged következtetni. Olyan párhuzamosságokról van szó, amelyek a XVIII. század végén, a XIX. század elején mindkét irodalom fő vonalában kísérhetők nyomon. A régió más irodalmi között a gondolkodás történetében vagy a genológiában ennyi párhuzamosság nemigen fedezhető föl. Ugyanakkor azonban számos részletkérdésben és néhány alapvető mozzanatot tekintve, más irodalmak is

63. Zkauška o Elowěku. In: *Anglické Múzy w českostowenkém oděwu*. Wydál: Bohuslav Tablic. W Budyně 1831. 1–62.

bevonhatók a szembesítésnek ebbe a körébe. Például: a komikus eposz⁶⁴ egyik típusa a lengyel, a cseh, a magyar irodalom műfaja, fordításban a szlováké, de jelen van a román irodalomban is, másik típusa, a travesztált Aeneis — többek között — az ukrán és a magyar irodalomban játszik fontos szerepet. Az utazási regény külső formáját a társadalmi berendezkedés bírálatára felhasználó, emellett az érzékenység elemeit a kor fölvetette bölcséleti kérdésekkel vegyítő regényváltozatok a lengyel, a magyar, a szlovák irodalomban honosak, a cseh irodalomban a másutt is népszerű Fénelon *Télémaque*-jának adaptálásával jelennek meg,⁶⁵ a szerb irodalomban pedig egy önéletrajz, melynek szerzője Dositej Obradović, teljesíti azt, amit más irodalmakban a följobb körvonalazott típusú regény. Hasonlóképpen gyűrűzik régióink irodalmaiban Marmontel és kisebb részben Dusch, az erkölcsi mesék, illetve levelek külső formái és ízlésnevelő „hatása”. Megállapítható, hogy a francia vagy a német irodalomban külön-külön formálódtak az államregény, az utazási regény, az utópisztikus regény, a kalandregény etc. változatai (Voltaire-nél, Hallernál, Schnabelnál etc.). E változatok közül fordításban több is eljutott régióink olvasóihoz. E változatok anyanyelvi megfelelői azonban hiányoztak, mivel régióink irodalmi egyetlen alkotásban valósítják meg a „nyugati” regények különféle változatait, azaz e regények egyszerre utazási, kaland- etc., sőt, bizonyos mértékben nevelési regények is.

Többé-kevésbé e szerint a „képlet” szerint írhatjuk le régióink vígjáték-típusát. A szüzsé, a figurák, az alaphelyzetek jól ismertek a világirodalomból, Plautustól Molière-ig, Goldonitól Kotzebue-ig. Régióink íróinak tollán nem a típusok és helyzetek változnak meg, hanem elsősorban a vígjáték nyelve, a szereplők viselkedésével, beszédével felvázolt társadalmi-nemzeti háttér, és ama konkrét utalások láncolata, amely eltávolítja a francia vagy a német mintától a szlovák, szlovén, magyar és cseh, valamint ezeknél korábban a lengyel vígjátékot. Amit hasonlónak, szembesíthetőnek tartunk, az a recepció módja és a nemzeti irodalmivá formálás módszere, a vígjátéki szituációnak az időszzerű nemzeti elemekkel való átítatása.

Példáink alapján ismét a kelet-közép-európai régió határait, jellegére gondolunk, s úgy véljük, hogy a XVIII. század második felének és a XIX. század első felének balti irodalmi általában igen kevés hasonlóságot mutatnak régióink irodalmaival, és ugyanezt mondhatjuk el pl. a bolgár vagy az albán irodalomról is. Nem csupán arról van szó, hogy a fenn vázolt jelenségekhez hasonló műtípusok „megkésve” vagy még később sem lépnek színre ezekben az irodalmakban, hanem arról is, hogy fejlődésük jellege alapján más, a fejlődés iránya másfelé tart.

Külön tárgyalandó kérdéskör: az orosz irodalom esetleges „kelet-közép-európai” vonásainak kérdésköre. Vajon egyedi változatként tartandó számon az orosz irodalom, vagy pedig beleillik régióink irodalmainak együttesébe? Tudjuk, a XVII. századi, a XVIII. század eleji orosz — lengyel irodalmi

64. Krejčí, Karel: *Heroikomika v básnictví Slovanů*. Praha 1964.

65. Kőpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*. In: „*Sorsotok előre nézzétek.*” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Tanulmányok. Szerk.: Kőpeczi Béla és Sziklay László. Budapest 1975. 17 — 38.

érintkezések igen jelentősek,⁶⁶ és azt is tudjuk, hogy I. Péter reformjai után az orosz irodalomban is tapasztalható a törekvés az európai irodalmakkal való együttthaladásra. A XVIII. század folyamán az orosz—német tudományos érintkezések (Euler, Schläzer és mások tevékenysége) erőteljes kihívást jelentenek az orosz tudományosságnak, II. Katalin érdeklődése az enciklopédisták és általában a francia irodalom iránt tágra nyitotta az orosz—francia irodalmi kapcsolatok előtt a kaput. Több orosz író vette át a francia klasszicizmus drámaformáit, olyannyira, amennyire még a lengyel irodalom sem. Az 1822-ben alkotott Gribojedov-színmű (*Gore ot uma: Az ész bajjal jár*) Molière-nek oly mélységes ismeretéről és értéséről árulkodik, amelyhez hasonlót a lengyel irodalomban sem találunk. Fénelon *Télémaque*-ja orosz követőre is lelt, és az orosz líra adaptálta a klasszicizmus poétikáját, például az óda, a pictura-típusú költemény vagy a verses szatíra vonatkozásában. Trediakovszkij már 1752-ben oroszra fordította Boileau *L'art poétique*-jét. A XVIII. sz. végére mind több mű tanúsítja, hogy Richardson, Goethe, Prévost, Sonnenfels „hatása” Oroszországba is elért, illetve azt, hogy szépirodalmi alkotásokban is tükröződik a szenzualista szemlélet. Az a fajta „regényírás”, amely ennek az orosz érzékenységnek egyik fő műfaja, „típusában” valóban egybevethető a lengyelrel és a magyarral. Az összehasonlítást megkönnyíti, hogy az orosz irodalom is fokozatosan válik mind teljesebbé. A XVIII. század végére a lengyelnél és a magyarnál szélesebb skálájú, irányzatai differenciáltabbak. A XIX. század elejének orosz és magyar költői-gondolkodói tendenciáit részben elemezte a kutatás, és megállapította a hasonlóságok mellett azokat az elemeket, amelyek a későbbi igen lényeges eltéréseket előlegezik.⁶⁷ Ami eleve megkülönbözteti az orosz és a magyar irodalom útját, az az oroszoknak majdnem az egész XVIII. századon, de legalább is az 1730-as évektől kibontakozó fokozatos gazdagodása, szemben a később és nehezebben meginduló magyar irodalmi fejlődéssel (1760-as, 1770-es évek), az írók eltérő társadalmi státusával, az irodalom feltételrendszerében mutatkozó lényeges eltéréssel. Szumarokov 1747-ben tragédiát írt, 1756—61 között színiigazgató volt, Trediakovszkij 1727—30 között a Sorbonne-on tanult, 1745-től akadémikus. A XVIII. század magyar költőinek kevésse adatott meg, hogy átlépjék a Monarchia határait, kivéve, persze, a főnemest, a katonákat és a protestáns egyetemek hallgatóit, néhány Rómába eljutott katolikus papot. Így jutott el Jénába Kis János, a szlovákok közül Palkovič és Tablic, illetve néhány szerb Halléba. Obradović európai vándorútja kivételnek számít.

A lengyel irodalom e téren különbözik régióink irodalmaitól. Csak néhány példát említve: a jeles történész és Gessner-fordító, A. St. Naruszewicz

66. Mojsejewa, G. N.: *Literarisch-gesellschaftliche und wissenschaftliche Beziehungen zwischen Russland und Polen vom Ende des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*. In: *Aufklärung und Nationen*. . . 302—325.

67. Horváth Lukács Borbála: *Die Frühromantik in der russischen und der ungarischen Literatur*. In: *Aufklärung und Nationen*. . . 432—469.; Uő.: *Religija v literaturne dekabrisztov i rannih vengerszkikh romantikov*. *Studia Slavica* 21 (1975) 293—308.; Uő.: *Die Wandlungen der Freiheitsidee in der russischen und ungarischen Frühromantik*. In: *Actes du 8e Congrès de l'ALC*. Red.: Béla Köpeczi, György M. Vajda. Stuttgart 1980. I.: 455—458.

Lyonban végezte a teológiát, megfordult Franciaország más részein is, majd Itáliában és Angliában. Itáliában tanult a vígjátékíró, Fr. Bohomolec 1747—49 között, miként I. Krasicki 1759—61 között; T. K. Węgierski 1779-ben indult világotázásra. De különbözik a lengyel irodalom az írói társulások, összejövetelek jellegét tekintve is. A király, Stanislaw August csütörtöki ebédjeinek párját nem leljük (nem *lehetjük!*) a magyar, a szerb, a cseh, a szlovén, a horvát, a szlovák, az ukrán irodalomban (de az oroszban sem!).

Nem a lehetséges „ütemeltolódás”-ra akarunk célozni. Ezúttal *sem* arról van szó. Mint ahogy nincs arról szó az akadémiai törekvéseket elemezve sem. I. Péter alapította az orosz Akadémiát, a Magyar Tudós Társaság története egy főúri felajánlással kezdődik, a szerb Matica pedig kereskedők társulása révén jött létre. Az eltérések jelentősek: az első esetben 1724-ben az uralkodói elhatározás, a második esetben 1825-ben az idők szavát meghalló hazafias-főnemesi felbuzdulás, a harmadik esetben 1826-ban jóval szerényebb célkitűzésekkel, egy naptár-folyóirat anyagi bázisa megteremtésének szándékával jelezhető törekvés: a „társadalmi” háttér különbsége, az alapítólevélben megfogalmazott célkitűzések eltérése, majd a tudós társaságok sorsa jól mutatja a három művelődés fő tendenciáinak divergenciáit. Nem pusztán az évszámok jelzik, hogy az orosz Akadémia alapításának okát a frissen megismert korai felvilágosodás eszméinek adaptálása körül kell keresnünk, s a szerb és a magyar tudós társaság legfeljebb végső betetőzése egy korábban megindult folyamatnak, és mindenképpen a romantikus kor, illetve a romantikát a kultúra számos területén érvényesíteni kívánó kor tevékenységének eredménye.

Mindazonáltal mégsem zárhatjuk ki teljesen az orosz művelődést a XVIII. századi kelet-közép-európai kutatásokból, hiszen régióinkhoz típusában, jellegében és jórészt változásaiban is közel áll. Kifejezetten írói teljesítmények (és nem írói sorsok) tekintetében, prozódiai problémákról, műfaji változatokról, a költészet néhány alapkérdéséről gondolkodva az orosz irodalom több hasonlóságot mutat a kelet-közép-európai irodalmakkal, mint az angollal vagy a franciával. Ami az írói sorsot illeti: csak „végső fokon” lehet párhuzamban látni pl. a magyar vagy az osztrák jakobinusok börtönfogságát és Radiscev száműzetését. A magyar jakobinusok perében az irodalmi alkotások közül súllyal szinte csak Versegly Ferenc *Marseillaise*-fordítása szerepelt, viszont Radiscev irodalmi tevékenységéért kapta a francia felvilágosodással kacérkodó cárnőtől a kegyetlen büntetést. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy *egyfelől* az orosz, lényegesen kisebb mértékben a lengyel és *másfelől* a magyar, a szerb, a horvát, a szlovén, a cseh, a szlovák irodalom „időszámítása” eltéréseket mutat. Nem pusztán az irodalmi termés *menyiségi* mutatói jelzik, hogy gyökeresen mások az irodalom létfeltételei itt és ott, hanem ettől nem függetlenül: bizonyos típusú művek, bizonyos jellegű folyóiratok, újságok, anyanyelven fogalmazott esztétikai, kritikai értekezések, „ars poeticák” az orosz és a lengyel irodalomban viszonylagos bőséggel jelennek meg a XVIII. században, szerényebb körülmények között és viszonylagos késéssel a magyar irodalomban, alig, szórványosan vagy egyáltalában nem pl. a szlovákban, a horvátban és a szlovénben. Akár Novikov satirikus lapjaira, a lengyel *Monitorra* vagy a *Zabawy przyjemne*

i pozyteczne. . . c. lapokra gondolunk, illetve az 1790-ben megjelent magyar *Orpheus* c. lapra, amely nehézkesen és rövid ideig tudta fenntartani magát.

Aligha lehet megnyugtató egy olyan XVIII. századi szintézis, amely pl. az orosz és a szlovákot mint egyazon irodalomtípust tárgyalja. A XVIII. századi orosz irodalom Lomonoszov alapvetésétől az *Igor-ének* felfedezéséig, Karamzin és Radiscev életművéig érett, több rétegű klasszicizmust bontakoztatott ki, az érzékenységek több regényi változatát valósította meg, viszonylag teljes műfaji rendszert alkotott, jelentős irodalomkritikai gondolkodást honosított meg. Az újabb szlovák álláspont szerint⁶⁸ a szlovák klasszicizmus első fázisa a XVIII. század 80-as éveitől a XIX. század húszas éveig tart, s egyik fő jellemzője a *nyelvi tudat* (jazykové povedomie) kialakítása. Ez az első fázis egybeesett Bernolák kísérletével, hogy a nyugat-szlovák nyelvjárásból irodalmi nyelvet alkosson. J. I. Bajza epigrammakötete, részben kéziratban maradt regénye, néhány regény- és színdarab-adaptáció, J. Palkovič sovány verseskötete, B. Tablic múlt századok szlovák verselőit összegyűjtő néhány kötete, valamint *Poezye* címen kiadott önálló verseskötetei, valamint szintén néhány, inkább létével, mint színvonalával fontos szlovák vers, amely prágai almanachokban jelent meg, Rožnay mennyiségileg csekély, fordításokból álló életműve és néhány röpirat: nagyjából ennyi a szlovák szépirodalom Šafárik és Kollár jelentkezéséig. Az orosz, a lengyel és a magyar irodalom ebben a korszakban — különböző mértékben — differenciáltabb, a kortárs eszmei és stílusáramlatokat határozottabban és eredményesebben adaptáló irodalomnak bizonyult. Az „ütemeltolódás” már csak azért sem alkalmazható az orosz—szlovák viszonyokra, mert pl. sem Trediakovszkij, sem Karamzin, sem Derzsavin életművének „megfelelőt”, sem Novikov újságvállalkozásának visszhangját nem lelhetjük föl, a klasszicista tragédia vagy vígjáték sem fejlődött ki a szlovák irodalomban egy-egy magános próbálkozástól eltekintve. Később Ján Chalupka sokkal inkább a magyar vígjáték taposta nyomon járt, természetesen szlovák nemzeti elemekkel feltöltve a vígjátéki sztereotípiákat. S bár Ján Kollár és P. J. Šafárik a szláv kölcsönösségnek és egymásra utaltságnak voltak harcos egyéniségei, irodalmi természetük inkább mutatja a kelet-közép-európai kontextus elfogadását, mint egy bármennyire tisztelt kultúra vagy irodalom (pl. az orosz) adaptálását, követését, módszerei elsajátításának kísérletét. Akkor tájékozódtak a szlovák költők a Herder műveiből levonható tanulságok irányában, amikor az orosz kultúrában Schelling, Fichte, a Schlegelek, de Staël asszony gondolatai voltak napirenden. Az orosz írók Herder-ismerete nemcsak időben előzte meg a szlovákot, hanem hatásában és jellegében is mást eredményezett. A szlovák Herder-recepció több hasonlóságot mutat a magyar, a cseh vagy a szlovén (Kopitar) irodalom és irodalmi gondolkodás Herder-recepciójával.

A XVIII. század orosz irodalma, művelődése csak okkal-móddal tárgyalható egyszerre a kelet-közép-európai irodalmakkal, az itt vázlatosan jelzett és bőséggel szaporítható kérdések inkább a különbségeket mutatják. Ugyanennek a kérdéskörnek „visszája” viszont arra ösztönöz, hogy pl. az

68. Kraus, Cyril: *Slovenský literárny klasicizmus ako literárnohistorický problém*. *Slovenská literatúra* 30 (1983) 306—317.

albán vagy a bolgár irodalmat is kizárjuk a kelet-közép-európai irodalmak köréből. Hiszen a bolgár és az albán irodalom esetében még a nem teljes vagy differenciálatlan irodalom megnevezés sem fedí pontosan azt az állapotot, amellyel megnyugtató módon kifejezhetnénk bizonyos típusú irodalmak helyzetét, nevezetesen a szóbeliség jelentőségét és az egyházi ún. irodalmi művek dominanciáját a jelzett irodalmi fejlődés XVIII. századi szakaszában.⁶⁹ A bolgár újjászületés kezdő pontjául 1762-t tünteti föl a kutatás, Paiszi Hilendarszki *Szláv-bolgár történelmének* (Isztorija szlavjano-bálgarszka) megírását. Ez a dátum azonban nem kezdete a modern bolgár irodalomnak. Ezt követőleg *nem* jelennek meg bolgár verseskötetek, almanachok, folyóiratok, *nem* írnak bolgárul regényeket, *nem* következik el a bolgár *szépirodalomnak* újjászületése. Mindössze annyi történik, hogy a túlságos görög (!) befolyás ellen egy jótollú szerzetes összeállítja, legendákból és kevés valóságos adatból, önkényes szófejtésekből és lelkesedésből, a bolgárok hitelesnek nem nevezhető történetét, hogy ezzel is figyelmeztesse honfitársait az anyanyelv és általában a haza szeretetére. Nyelvileg és a hazafias gondolkodás történetében hatalmas tett a Paiszié, de — minthogy sokáig még nem jelent meg — hatása mérsékeltnek tekinthető. A bolgár könyv- és újságnyomatás Bulgáriában nem lelhetett otthonra. A budai Egyetemi Nyomda, Lipcse, Bukarest, Szmirna: innen érkeztek iskolás könyvek, bolgár nyelvű kiadványok, hírlapok a bolgárok lakta területekre.

Aligha lenne helyes, ha a bolgár irodalom „folytonosságát”, az irodalmi termés esztétikai szempontból tekintett „újszerűségét”, az 1840-es évekre határozott léptekkel meginduló fordításirodalom „korszerűségét” akár szlovén vagy szlovák mértékkel mérnénk; mondjuk Dimitar Popski költői teljesítményét (ő volt az első újbolgár nyelvű költemény szerzője, a Szofronij Vratsanszkirol 1813-ban írott vers 1861-ben jelent meg első ízben) a Valentin Vodnikéhoz hasonlítanánk, aki verseskötetet adott ki, újságot szerkesztett, és hatalmas anyagot gyűjtött össze egy német—szlovén—latin szótárra. Azért akadt a bolgár irodalomnak olyan vállalkozása, amelyik beleilleszthető a kelet-közép-európai szintézisbe: Szofronij Vratsanszki önéletrajza a Dositej Obradovićé és a Kazinczy Ferencé között is tárgyalható, mint amely e műfajnak a Rousszau-étól és a Goethéétől eltérő változatát reprezentálja.

A bolgár irodalommal kapcsolatban is fölvehető az „ütemeltolódás” kérdése. Ti. az, hogy majd a Ljuben Karavelovval, Petko Szlavejkovval és Hriszto Botevvel valóban meginduló modern bolgár irodalom gyorsított ütemben járja-e végig a kelet-közép-európai irodalmak által kevésbé gyorsan, hosszabb időt igénylő utat?

Ennek a nézetnek kedvez ama felfogás, amely az ütemeltolódást egy régió irodalmi (vagy történelmi) fejlődése egyik fő jellemzőjének tartja.⁷⁰

69. Bihiku, Koço: *Histoire de la littérature albanaise*. Tirana 1980. A XIX. század végéig tartott a régi irodalom korszaka, inentől kezdődik a nemzeti újjászületés irodalmának korszaka.

70. Fried István: *Phasenverschiebung. Zu Periodisierungsproblemen in den ostmittel-europäischen Literaturen. Historische Kulturbeziehungsforschung. Mitteilungen des Studienkreises für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa* (Lüneburg) 1 (1983) 3–9.

Ha szó szerint vesszük a fogalmat, akkor úgy magyarázhatjuk, hogy egy ideáltípusnak tartott irodalom (több irodalom) jelenségei, áramlatai, irányzatai néhány évvel, évtizeddel, esetleg egy évszázaddal később, ha nem is teljesen azonos, de legalább is hasonló módon megismétlődnek egy másik irodalomban (vagy egy régió irodalmaiban). Az ütemeltolódásnak ez a merev értelmezése nem csupán azért helytelen, mert történetietlen, és irodalmak alá- és fölrendeltségében gondolkodik, hanem azért is, mert az irodalom fejlődésének csupán egy változatát tudja elképzelni, egyetlen lehetséges utat, irányzatoknak-áramlatoknak egyetlen lehetséges egymásutánját. Továbbá kizárólag hatásokból, érintkezésekből vezeti le nemzeti irodalmak történetét. A komparatisták ezzel szemben általában azt hangsúlyozzák, hogy pl. a kelet-közép-európai régióban a „nyugati” irodalmi stílusok és irányzatok nem egymást követőleg, hanem olykor egyszerre, egymásra torlódva jelennek meg, szinte „keveredve”. S ezáltal az önálló, a belső szükségleteknek megfelelő recepció tételét sugallják. A magunk részéről kételkedünk abban, hogy lennének ideáltípust képviselő, és lennének a recepcióra szűkíthető irodalmak. Azt is lehet vitatni, hogy a klasszicizmus francia, angol vagy német változatának megfelelőjét föl lehet-e lelni régiókban. Nyilván nem támasztható alá a vélekedés, amely egy adott irodalmi fejlődésnek hasonló változatát (tehát nem megfelelőjét) keresné egy később kiteljesedő irodalmi fejlődésben, illetve egy differenciáltabb, szerencsésebb helyzetű nemzeti irodalom irányzataihoz mérné a kevésbé differenciált, de egy adott korszakban a különféle irányzatokat nemzeti hagyományaihoz asszimiláló, külföldi írók, irodalmak eredményeit még a fordításokban is szuverén módon magához hasonító irodalmakat.

Az ütemeltolódás végképpen alkalmatlan egy régió belső differenciálására. Így nem oszthatjuk föl aszerint az irodalmakat, hogy mely időben léptek be egy (feltételezett) európai folyamatba; vagy: mikor nyerték el sajátos jellegüket. Ha az ütemeltolódást egy régió specifikumaként fogjuk föl, az irodalmak teljességét, differenciáltságát, illetve nem teljes voltát és differenciálatlanságát azon keresztül kellene lemérnünk: mennyire tudták (és mennyi idő alatt) megvalósítani az adott korszak francia vagy angol, esetleg német irodalmi modelljét, vagy pedig a legkevésbé differenciált, a csupán egyes alkotásokkal magukról életjelet adó irodalmak milyen mértékben követték a francia vagy angol irodalmi modellt korábban megépítő egyéb kelet-európai, kelet-közép-európai irodalmakat.

Az ütemeltolódás értelmezésében nemigen találkozunk azzal a felfogással, amely a [z irodalmi] fejlődés *aritmiájával* számolna (amely viszont nemcsak a kelet-közép-európai irodalmakra jellemző). A XVIII. századi német irodalom fokozatos gazdagodása, kiteljesedése, a klasszicizmusok, a rokokó, az érzékenység változatainak tarkasága, végül pedig a weimari klasszika (párhuzamosan a bölcsélet mind fontosabb szerepével) egyszeriben az európai irodalmak élvonalába helyezik a német nyelvű irodalma(k)jt. Ezzel szemben a francia irodalom és filozófia legnagyobbjainak regényírása, elméleti munkássága után kifáradás észlelhető. Chénier kiemelkedik ugyan, de a Voltaire és Rousseau halálát követő évtizedek teljesítménye mégsem mérhető az előző korszakéhoz, hogy aztán az 1820-as évtized költői termésére már ismét egész Európa odafigyeljen. Ilyen „aritmiás” jelenségek a kelet-

közép-európai irodalmakban is észlelhetők, többnyire az értelmiség helyzetét segítő vagy nehezítő körülmények következtében, illetve mindaddig az apály jellemző az irodalmakra, amíg a költők meg nem szokják az új helyzetet, amíg nem illeszkednek bele az új körülményekbe. Így például az 1795 utáni időszak legalább egy évtizedig nem kedvezett a magyar, a szlovák, a horvát vagy a cseh irodalomnak, sem a lengyelnek. A Napóleon által megteremtett Illíria viszont jótékonyan hatott Vodnik munkásságára, aki ekkor írta talán legjobb verseit. Az utána következő időszak azonban pl. Vodnikot az *Ilirija oživljena (Újjáéledt Illíria)* c. verse „palinódiájá”-ra kényszerítette.

Az ütemeltolódással összefügg az alábbi kérdés: nem a „nyugati” irodalmak fejlődési tendenciái jelentek meg a kelet-közép-európai irodalmakban, azaz költők, írók, gondolkodók olyan művei váltak itt népszerűvé, olyan szerzőket utánoztak, adaptáltak, amelyek nemzeti irodalmukban nem tartoztak az első vonalba, illetve olyan elemek kerültek a figyelem középpontjába, amelyek az eredeti nemzeti irodalomban esetleg peremjelenségek voltak. Említettük Marmontel páratlan diadalútját; Herder költőként és teológusként előbb lett ismert pl. a magyar irodalomban, mint gondolkodó; Chateaubriand sem politikai gondolkodóként játszott szerepet a magyar és a cseh irodalomban, ebben a minőségében jódarabig nem ismerték. Viszont az *Atala* csehül már 1805-ben, magyarul 1803-ban megjelent. Csehül a próza nyelvének, a regénynyelvnek kialakítására ösztönzött, a differenciáltabb érzelmfestésre ihletett, magyarul beleilleszkedett az egyszerű, természetes életmódot dicsérő, a korszakban divatos terjedelmesebb prózai alkotások közé.⁷¹ Ha a fordító azt olvasta az eredetiben, hogy „simplicité”, akkor magyarul így adta vissza: „igen érzékeny ártatlanság s egyszerűség.”⁷² Példánk jelzi, hogy még ha jelentősebb művek adaptálására került is sor, az adaptált mű egy, az eredetitől eltérő konvenciórendszerbe illeszkedett, illetve annak számára jelentősen kihívást. E szempontból kell tekintenünk az ütemeltolódásra is.

A kelet-közép-európai régió jellegzetességeit, tételezésének jogosultságát másutt, más jellemzőkben kell keresnünk. Minthogy a régió egyszerre földrajzi, történeti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és ezáltal komparatiztikai fogalom, valamennyi, ezúttal egymást kiegészítő diszciplína eszköztárának igénybe vétele szükségesnek látszik. A régió irodalmainak elemzése azonban mindenekelőtt azoknak a hasonló, közös vagy párhuzamos elemeknek, tendenciáknak felmutatását igényli, amelyek miatt elfogadható a kelet-közép-európai irodalmi régió tételezése. Zoran Konstantinović idézi Horst Rüdigert, aki egy adott nemzeti irodalom vertikális és horizontális összefüggéseiről szól, a történeti hagyományok, illetve a más nemzeti irodalmakkal való csereviszonyok érvényesüléséről. Konstantinović ilyen horizontális és vertikális folyamatok összejátszásából magyarázza egy régió alakulását. Az a kérdés, fejtegeti, hogy a különböző nyelvű irodalmak miképpen alkotnak egységet, sem az önkényes osztályozás, sem a legjobb esetben a

71. Vodička, Felix: *Počátky krásné prózy novočské, Příspěvek k literárním dejinám doby Jungmannovy*. Praha 1948.

72. Zolnai Béla: *Adalékok Chateaubriand hatásához. Egyetemes Philológiai Közlöny* 39 (1915) 780–7283.

földrajzi szempont hangsúlyozása nem vezet célhoz. „Die räumliche Aufteilung innerhalb der Komparatistik kann ja letzten Endes nur dann einen Sinn haben, wenn sich solche Räume jeweils auch als literarische Identität innerhalb einer Vielheit von national verschiedenartiger Einzelercheinungen erkennen lassen.”⁷³

Ennek az irodalmi identitásnak leírása, elemzése nem szorítkozhat külső jelenségek demonstrálására, mint amilyen például az az egyébként helytálló megállapítás, hogy Kelet-Közép-Európában az irodalom sokszor a politikai állásfoglalást, a parlamentet, a filozófiát etc. helyettesítette; vagy az, hogy bizonyos műfajok, áramlatok „késve” jelentek meg. Már a régió leírásakor szembesítenünk kell a különböző diszciplínáktól kölcsönzött szempontokat, másfelől viszont sosem szabad felednünk, hogy irodalomról, irodalmakról van szó.

Minthogy régióink elhelyezkedését földrajzilag határoljuk körül, e földrajzi szemponttal kell kezdenünk. Nem fölösleges, ha tisztázzuk: a Lajtán túli területekre gondolunk, amelyek a régi Lengyelország, illetve a történeti Magyarország határainál értek véget, részben magukban foglalva, részben pedig átmeneti zónaként tartva számon a túlnyomórészt belorusszok és ukránok lakta területeket, illetve Havasalföldet és Moldvát. Délen idesorolandó Horvátország és Dalmácia, az átmeneti zónát itt inkább a szerbek lakta vidékek alkotják. Nyugaton a szlovének által benépesített tartományok feltétlenül részei zónánknak, s ez egyben azt is jelenti, hogy az osztrák irodalom jelenségei közvetítő szerepet vállaltak, és e közvetítéssel az átmeneti zónába sorolhatók. A földrajzi határok nyilván nem mindig nyelvhatárok. Aligha lehet a kelet-közép-európai romantika nagyjai közül Njegošt kizárnunk csupán azért, mert Montenegro uralkodója volt. Viszont nem bizonyos, hogy a litván irodalom idesorolandó pusztán azért, mert Mickiewicz a *Pan Tadeusz* elégikus nyitányában Litvániát hazájának nevezte. A földrajzi határok nem állandóak. A középkor folyamán sűrűn változtak. Később a török hódításai, a XVII. század vallásháborúi, a „felszabadító” háborúk, később Lengyelország három felosztása, az I., majd a II. világháborút követő békeszerződések jelentős mértékben megváltoztatták a régió arculatát. Valamennyi történelmi esemény számottevő változást eredményezett a lakosság „nemzetiségi” összetételében, a határookban. A változások egészen a legújabb időkig a régióon belül történtek, így elsősorban a belső tagozódásban mutatkoznak az eltolódások. Az I. és a II. világháborút követőleg azonban a változások szétfeszítették a régió hagyományosnak mondható kereteit.

Régióinkat Kelet-Közép-Európának nevezzük, tehát Közép-Európa keleti felének, nem pedig Kelet-Európa középső részének. Félreértések elkerülése végett: közép-európai jellegű ez a régió, nem kelet-európai, jöllehet „átmeneti zóná”-iban közel kerül a „kelet-európai” típusú fejlődéshez. Több ok erősíti zónánk közép-európai jellegét. Legsűrűbb érintkezései, küzdelmei,

73. Konstantinovič, Zoran: *Zum Begriff der Romantik in den südosteuropäischen Literaturen. Versuch einer regionalen komparatistischen Identifikation.* In: *Teilnahme und Spiegelung.* Festschrift für Horst Rüdiger. In Zusammenarbeit mit Dieter Gutzen hg. von Beda Alleman und Erwin Koppen. Berlin—New York 1975. 327—339. Az idézet a 327. lapon.

földrajzi határai a fő okok, de az érintkezések közül a történeti vonatkozásúakat is nyomatékosan kell hangsúlyoznunk: erőteljes, már a középkorban számottevő dinaszikus kapcsolatok, szerződések, perszonaluniók ténye sugallja a „történelmi sorsközösséget”, egészen látványosan kimondva az 1335-ös visegrádi királytalálkozón, általában az Anjou-ház magyarországi uralkodása idején, folytatva ezt a hagyományt a Luxemburgi-ház középeurópai királysága alatt, betetözve a Jagellók cseh—lengyel—magyar érdekeket egybekovácsozó politikájában. A nyitottság inkább „Nyugat”, mint „Kelet” felé érvényesült. Az inkább kezdeményezésében mint megvalósulásában jelentős Sodalitas Litteraria Danubiana osztrák—német tagokra is számított, és általában a kulturális törekvések közvetítő közegeként a korai időszakokban, majd a XVIII—XIX. században a magyar-, lengyel- és csehországi németiség megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ezt a jól kirajzolódó cseh—magyar—lengyel tömböt (a korai dinasztikus háborúk ellenére) gazdasági és politikai érdekek is összetartották, illetve többen felismerték ennek az összetartásnak szükségességét, a kulturális érintkezés pedig mindhárom ország művelődésének egyik leginkább alapvető tényezője.⁷⁴ A huszitizmus, illetve a csehországi exulánsok hatása, lengyel és magyar antitrinitáriusok munkálkodása, Comenius unos-untalan idézett sárospataki éveit mellett hadd említsük pl. a „neoprophetá”-nak gúnyolt morvaországi N. Drabicius jóslatainak ösztönző szerepét II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a lengyel trón megszerzéséért indított hadjáratában. Az érintkezések gazdag tárházából a krakkói nyomda és egyetem szerepét a magyar művelődésben, magyar protestáns lelkészek tevékenységét Cseh- és Morvaországban II. József türelmi rendelete után, a lengyel felkelések cseh és magyar visszhangját a XIX. században, Ján Neruda és Jaroslav Vrchlický közvetítő munkáját a cseh és a magyar irodalom között szinte csak találomra emeltük ki. Ezek az érintkezések nem pusztán kapcsolattörténeti érdekességűek. A földrajzi közelség is lehetővé tette a sűrű érintkezést, a kereskedelmi kontaktusokat, a XVIII. század végétől a színházi vendéglátékokat (a terület német nyelvű színházaiiban), muzsikuskok cseréjét, a kulturális kölcsönhatások létét. Ehhez tegyük hozzá, hogy a lengyel és a magyar (és a horvát) nemesi „alkotmány” számos hasonlósága, a lengyel és a magyar (és a horvát) nemesi mentalitás, kultúra párhuzamos fejlődése zónánk egyik jellegzetessége. A nemzeti függetlenségétől különböző időszakokban megfosztott lengyel, cseh, magyar állam területén egyként több nemzetiség élt, tehát a sok-

74. A soktétéles bibliográfiai dokumentáció helyett itt kapcsolattörténeti tanulmánykötetekre hivatkozunk: *Studia z dziejów polsko—węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Kom. red.: István Csapláros, Lajos Hopp, László Sziklay, Jan Reyhmann. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.; *Studia z dziejów polsko—węgierskich stosunków literackich*. Red.: István Csapláros. Warszawa 1978.; *Z dziejów polsko—węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Red.: István Csapláros, Andrzej Sieroszewski. Warszawa 1979.; *Dějiny a národy. Literární—historické studie o československo—maďarských vztazích*. Ved. red.: Julius Dolanský. Praha 1965. A cseh—magyar irodalmi—zenei kapcsolatok összefoglalását kíséreltük meg: *Zu den Problemen der ostmitteleuropäischen Komparatistik und Kontaktologie (Aus den Kapiteln der tschechisch—ungarischen literarischen Beziehungen)*. *Studia Slavica* 26 (1980) 325—349.

nemzetiségű birodalmon belül is vegyes lakosságú területnek számított. A Kelet-Európának tekintett Oroszországtól az önálló állami lét hiánya, a társadalmi tagozódásnak nemcsak árnyalatokban mutatkozó eltérése, a lengyel és a magyar középnemesség, illetve a cseh nemesség és polgárság egy részének a nemzeti mozgalomban játszott szerepe, a gyökeresen mástípusú egyházi szervezet, illetve az állam és az egyház viszonyának eltérő jellege különbözteti meg zónánkat. Ugyanilyen jellegű, kifejezetten irodalmi eltérések is fölfedezhetők. A lengyel irodalomnak a XVIII. században differenciáltabb volta nem érvényteleníti a tételt, hogy a régió része. A humanizmus, a reneszánsz, a reformáció ideológiai, művészeti, irodalmi tendenciái mások: intenzitásban, az anyanyelvi irodalomra tett hatásban, a bibliafordítások nyelvfejlesztő és szabályozó kísérletében, továbbá a barokk elhúzódo jellegében, és később is: a romantika továbbélésében, pl. a romantikus alapozású történelmi festészet és történelmi regény XX. századra átnyúló, történelem-szemléletet alakító formáiban.⁷⁵ Amilyen mértékben hangsúlyozzuk a különbségeket, olyannyira szem előtt kell tartanunk a régió nyitottságát is: adott esetben az orosz—lengyel irodalmi kapcsolatok szerepét a XVII—XVIII. századi orosz kultúrában.

Közép-Európa keleti harmada sűrűn érintkezett Közép-Európa középső és nyugati harmadával. Bécs, Lipcse, Halle, Jéna, Göttinga, Tübinga és részben Svájc jelentékeny szerepet vállalt a kelet-közép-európai kultúra „nyugati”, illetve a „nyugati” kultúra Kelet-Közép-Európa felé irányuló közvetítésében, sőt, a régió irodalmainak egymással történő megismertetésében is, persze, más-más időpontban és intenzitással. A közvetítés többnyire eredményesnek bizonyult, de a közvetlen ismerkedések és érintkezések sem maradtak hatástalanok. Az irodalmainkban éppen a közvetítés szándéka és eredményessége miatt fontos német nyelvű lapok, Prágában, Pest-Budán, Brünnben, Zágrábban, Pozsonyban, Lembergben etc. sokszor vettek át egymástól hírányagot, a társasági élet eseményeit megfogalmazó cikkeket, jelentősebb mennyiségben szépirodalmat és színházi bírálatot, zenei tárgyú ismertetést. Az utazók, a diákok, a mesterlegények is sok ismereteket hoztak magukkal.

A földrajzi-történeti szempont csak bizonyos mértékben érvényesíthető a csoportképzésben: ezt látjuk igazolva a modern szerb irodalom már említett példájával (hogy ti. Szerbia határain kívül alakult ki). S bár a földrajzi-történeti szempont nem elhanyagolható, talán az irodalom elemi létfeltételei és az irodalmi termés jellege miatt az állami-politikai szempontot is az előtérbe kell helyeznünk. Az már csak a kutatás előre haladottabb stádiumában érdekel, hogy a hosszú ideig egy államközösséget alkotott népek irodalmi milyen mértékben hordoznak közös jellemzőket; és ezek a közös jellemzők feltehetőleg csak bizonyos államközösségek bizonyos korszakában jelentkeznek közvetlenül az irodalmi művekben. Az viszont minden bizonnyal kiemelésre méltó tény, hogy a szerbek a Habsburg-birodalomban, illetve

75. Sziklay, László: *Le roman historique au tournant du siècle (Sienkiewicz—Gárdonyi—Jirásek)*. *Studia Slavica* 14 (1968) 371—384.; Fried István: *Beiträge zur Untersuchung des historischen Romans*. In: *Hungaro-Slavica I.* Red.: László Hadrovics, Attila Hollós. Budapest 1978. 25—37.

Velencében, később Lipscsében jutottak nyomdához, Magyarországon alapíthattak iskolákat, egyesületeket, műkedvelő színtársulatokat — vagy az a tény, hogy egy időben az ukrán irodalom jelentős teljesítményei a Habsburg-Monarchiához tartozó Galíciában születtek és nem a szláv Oroszországban. Nemcsak az irodalom és közönsége viszonyában, hanem magában az irodalmi fejlődésben is alapvetően meghatározó lehet az állami-politikai környezet. Ilyen értelemben elemzendő a nagyszombati, majd budai Egyetemi Nyomda szerepe különböző népek művelődésében, illetve pl. a pesti Egyetemnek művelődést sugárzó, irányító, közvetítő hatása. Szerdahelyi György baumgartenianus esztétikáján nőtt föl a horvát M. P. Katančić, Schedius Lajosnak a göttingai neohumanizmustól ihletett esztétikai előadásait hallgatta L. Mušicki, a közvetlen hatás Katančić „költészetében”, költészettani nézeteiben, Mušicki verseiben, horatianizmusa jellegében tapintható ki.

A régebbi korszakokban még nem alakult ki az egységes nemzet, az egységes nemzeti irodalom. Fontosabbaknak látszottak (és nemcsak régióknban) a kisebb egységek. A hatalmas kiterjedésű központosított államoknak sem jött el még korszakuk, a szétagoltság nem kedvezett a nyelvi egységesülésnek. Aligha beszélhetünk olyan értelemben pl. a „nemzeteszmé”-ről, mint akár a XVIII. század végén. Régióink nagy részében különben is a latin nyelvű irodalom virágzott. Akár az egyházi, akár a lovagi kultúra eszmerendszerébe pillantunk, a „nemzeti” eszmét nem lelhetjük föl. A kutatás általában attól számítja a nemzeti irodalom nemzeti eszméjének jelentkezését,⁷⁶ hogy feltámad az igény a polgári átalakulásra. Ez az igény régióknban — állapítja meg a kutatás — viszonylag későn jelentkezik, a XVIII. század végén. Mindazonáltal szó sincs arról, hogy az irodalomban ne lenne átmenet a régebbi korok univerzalizmusa és az újabb koroknak a nemzettudat meghatározta elkülönülési törekvései között. Sőt, a kétféle, egymástól valóban különböző eszmeiség egymás mellett is élhet. A problémakör végén kezdve: a szlovák költő, Hviezdoslav még 1914-ben, *Véres szonettek* c. ciklusában is hangsúlyozza: patrióta is, azaz Magyarország fia, nem kizárólag szláv érzésű költő.

Ehelyt kell visszautalnunk Bonazza — véleményünk szerint — rosszul feltett kérdéseire.⁷⁷ Ugyanis, ami pl. Grillparzernél vagy a Vormärz kisebb költőinél, pl. J. N. Voglnál természetes gesztus,⁷⁸ az egyáltalában nem az a nem német nyelvű, nem osztrák tudatú költőknél. Grillparzer és íróársai egynek és öröknek, „nemzetfeletti”-nek és küldetésesnek látták a soknemzetiségű Habsburg-Monarchiát, és osztrák, magyar, cseh tárgyú verseikben,

76. Az obrodenie, obrození, preporod, nacional'noe vozrozsdenie kategóriával jelzett korszakok kezdetét a nemzeti irodalomtörténetek a XVIII. század utolsó harmadától számítják. A magyar irodalomtudomány hagyományos 1772-es korszakhatár-felfogását az utóbbi időben mind gyakrabban váltja föl az 1760-as esztendőket korszakhatárként felfogó vélekedés.

77. A 26. sz. jegyzetben i. m.

78. E kérdéstről több ízben írtunk: *Das österreichische Biedermeier. Arbeiten zur deutschen Philologie* 12 (1978) 71—86.; *Ein österreichischer Biedermeier-Dichter und die südslawische Volksdichtung. Studia Slavica* 21 (1974) 115—126.; *Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete. Ethnographia* 89 (1979) 287—294.

színdarabjaikban, népmondafeldolgozásaikban a Monarchiát összetartó érzést, gondolatot dokumentálták. A hit a Pax austriaca-ban, a Habsburgokban vagy a Monarchiában Grillparzernél, Voglnál erőteljesen, Lenaunál alig jelenik meg. Ettől lényegesen fog különbözni Joseph Roth vagy Fanz Theodor Csokor Monarchia-képe. Az osztrákság-tudattól a hungarus-tudat lényegileg különbözött, régebbi keletűnek számított, jóllehet bomlása, érvénytelenedése a XVIII. század végén megkezdődik. Küzd ellene a történeti Magyarország mindegyik „nemzetisége”, látványosan szakít vele Rebreanu *Akasztottak erdeje* és Krleža *Zászlók* c. regénye. Am Rebreanu szenvedélyes-patetikus, Krležának a Monarchia egyik közös művészeti fénykorát idéző, szecessziós mondatindákkal gazdag regényeivel szinte egy időben nyomokban fel-felbukkan néhány szerzőnél a közös múlt másjellegű idézése is.

A XVIII. században és még korábban nem a nyelv volt a nemzet fő ismerve, még az irodalomról alkotott felfogásban sem mindig a nyelv játszotta a döntő szerepet. A régiókn belül alrégiót nemcsak az egyes népek anyanyelvű irodalmi alkottak, hanem az anyanyelvű irodalmak táji változatai is. Háromféle horvát nyelven írtak az írók, a szlovén nyelvi egységtől majd a XIX. században következik be, a szlovák katolikusok és evangélikusok jó darabig egymással alig érintkező irodalmakat hoztak létre, a magyar írókat még a XIX. század elején is sok tekintetben megosztja vallásuk, nyelvjárásuk. Ez a megosztottság sem teszi lehetővé a nemzeti tudat oly mértékű kialakulását, amely majd a XVIII. század végétől fokozatosan differenciálja az addig a közös államiság tudatában élő irodalmakat. A nemzeti irodalom fogalmának ettől kezdve lesz politikai töltése, addig az állami keret adott úgy otthont több különböző nyelvű irodalomnak, hogy az otthonosság érzése a közös tudatban volt érzékelhető. A régebbi korok írója nem látott ellentmondást a kétnyelvűségben, a több kultúra költészetébe asszimilálásában, a több népet magában foglaló haza eszméjében.⁷⁹ Zrínyi Miklós magyar nyelven írta meg dédapja valóban eposzba illő küzdelmét Szigetvár védelmében, ezt az elbeszélő költeményt adaptálta öccse horvát nyelvre. Mindketten ama uralkodó osztálynak voltak tagjai, amelyet a rendiség fűzött össze, nem a XIX. században oly fontossá váló nemzetiség. A kétnyelvű Zrínyiek nem akartak választani a magyarsághoz, illetve a horvátsághoz való tartozás között, mert ilyen választásra a XVII. században nem volt szükség. A kétnyelvűség természetes jelensége a régebbi koroknak, a kéziratban maradt daloskönyvek közül több német—latin—magyar—szlovák énekeket tartalmaz. Természetes csereközlkedés zajlik az irodalomban (nemcsak a folklórban). Balassi Bálint egy horvát virágének dallamára, szlovák (vagy lengyel) nótajelzés alapján ír verset, a szlovák és a magyar *Cantus Catholici*-nak ugyanaz az összeállítója. S még később sem ritka a két(több)-nyelvű költő, író, az olyan sem, aki két irodalom konvenciósrendszerébe

79. Klaniczay Tibor: *Que faut-il entendre par littérature nationale*. In: *Actes du IVe Congrès de l'AILC*. The Hague 1966. 287—294.; Uő.: *La nationalité des écrivains en Europe Centrale*. *Revue des Études Sud-est Européennes* 10 (1972) 585—594.; Uő.: *Die Nationalität der Schriftsteller in Mitteleuropa*. In: *Renaissance und Manierismus. Zum Verhältnis von Gesellschaftsstruktur, Poetik und Stil*. Berlin 1977. 223—235.

igyekszik — legalább is egy darabig — beilleszkedni. A kétnyelvűség, a két-tős irodalmiság szoros összefüggésben van az általunk hungarus-tudatnak nevezett magatartással, amely az éledő nemzeti mozgalmak támadásai ellenére is vívta egyre reménytelenebb utóvédharcait. Ez a hungarus-tudat szintén csupán dinamikájában felfogható jelenség. A középkori univerzalitástól a későreneszánsz és a barokk köznyelvi irodalmiig, onnan a nyelvi ismérvtől mentes államfogalomig: ebben a korszakban él. A továbbiakban a kultúra bizonyos területein őrzi pozícióit, pl. a pesti német színház műsorpolitikájában, a magyarországi német nyelvű sajtó egy részében, illetve szerb és szlovák kiadványok egyes megnyilatkozásaiban. Ehhez hasonló a csehországi német irodalomnak bohemus-tudata.

A politikai jellegű hungarus-tudat tarthatatlanságára először a II. József ellen kirobbanó ellenállás időszakában vetül fény, e „tudat” a XIX. század harmincas éveire anakronisztikussá válik. A politikai ellentétek tragikus harcokban kulminálnak 1848/49-ben, 1867-től mind nyilvánvalóbbá válik a megbékélés lehetetlensége az adott küzdőfelek között — mindezzel szemben sosem szünetel a kölcsönös fordításirodalom, a kulturális közeledésnek, sőt, a kölcsönhatásnak számos példáját tudjuk idézni a történeti Magyarország nemzetiségei művelődését elemezve, nem is szólva az azonos államkereten belül fejlődő irodalmak párhuzamosságairól, a vegyes lakosságú vidékek kulturális sajtójának komplementáris jellegéről. A politikai elkülönülés, a támadó-védekező magatartások egymás ellen feszülése időszakában sem szüntek meg tehát a kulturális kapcsolatok. Az iskolarendszer centralizált irányítása hasonló műveltséganyagot továbbított Magyarország valamennyi nemzetiségének, kb. az 1860-as évek végétől az I. világháború befejezéséig. A Monarchia közös hadserege is egyazon élménye a Monarchia valamennyi népének.

Ilyen értelemben kell számot vetnünk a csoportképzésben az állami-politikai szemponttal, tudomásul véve a XIX. században felerősödő divergenciát, de tudomásul véve a közös állam élményét is. A komparatiztika kiterjedhet különböző soknemzetiségű államok jellegének összehasonlítására; és megvizsgálhatja (meg *kell*, hogy vizsgálja): mi lehet az oka annak, hogy a Monarchia nosztalgikus visszaemlékezésre készítette egykori polgárainak egy részét, s a mai „nosztalgiahullám” a Monarchia művészeti korszakát, a szecessziót kiállításokkal, albumokkal, könyvsorozatokkal eleveníti föl, míg ilyen „nosztalgia” sem a szintén soknemzetiségű Poroszország, sem az egykori Törökország, sem a cári Oroszország után aligha képzelhető el. 1918 után a Monarchia romjain létrejött államok, Csehszlovákia, Jugoszlávia, „Nagy”-Románia éppen úgy felszabadulásként értékelték-ünnepelték megalakulásukat, mint Lengyelország vagy Finnország, de sem Lengyelországban, sem Finnországban nem akadt olyan író, aki Čapekhez hasonlóan nyilatkozott volna a kényszerű együttélés évszázadairól. Az a fajta tudat, amelyet hungarusnak mondtunk, bizonyos értelemben a lengyel kultúra egy korszakában is felfedezhető, minthogy Lengyelország szintén többnemzetiségű állam volt, de az irodalmi alkotásokban mégsem jutott oly szerephez, mint a Magyarország területén keletkezett művekben.

A főleg írók, publicisták által hangoztatott történelmi sorsközösség gondolata a közös küzdelmekre, a törökellenes harcokra, nem egyszer közös

felkelésekre utal vissza. Az 1850-es esztendőkhben különös hangsúlyt kap a szerb és a magyar irodalom „rokonulás”-ának eszméje, a szerb és a magyar sajtó többször hangoztatja mint megvalósulás előtt álló jelenséget.⁸⁰ A szerb—magyar összefogáshoz hasonló közös fellépések lehetősége horvát—magyar viszonylatban is fölvetődik. Még J. M. Hurban is megbékélést ígérő gesztust tesz a magyarság felé. Mindez azonban csak részben politikai jellegű, a közeledési kísérletek ekkor és később (néhány kivételtől eltekintve) az irodalomban és a tudományban kapnak pontos körvonalakat. A magyar folklorisztika kiváló képviselője, Erdélyi János derengtetni föl a népköltészetek tanulmányozásából levonható eredmény perspektíváját, a dunatáji harmónia később Bartók Bélától is hangoztatott ideáját. Jókai Mór programot dolgoz ki, amelyben a „magyar irodalom missió”-ját fejt ki. Eszerint a magyar irodalom hivatása: bizonyítani a „magyar nemzeti művelődés kifejelettségét”, összefogni a magyarságot, végül „végbevinni azt a nagy munkát, amit sem fegyverünk, sem diplomatiánk nem tudott befejezni: a velünk egy hússá, de nem egy lélekké vált nemzetiségek meghódítását”. A továbbiakban tisztázza, mit ért „hódításon”: „lelki egybeolvadását az értelmiségnek, melynek közös útján találkozva, egymást buzdítva, elismerve, ami nekünk szent, másnál is megbecsülve, az erősebbek fitymálását, mit velünk éreztetnek, nem fizetve vissza a nálunknál kisebbeken; elérjük azt a nagy diadalt, melyben mindenik fél nyert és egyik sem vesztett.” Majd alább: „Mi baj támadhatna abból, ha felmutatnók, hogy íme a lengyel, a szerb, az oláh, a cseh stb. fajok minő szellemi életet élnek? mint haladnak ipar és gazdaság terén? költőik miről énekeltek?” A magyar irodalom küldetése az is, hogy ismeresse a *kisebb irodalmakat*, „elkezdve a behízgelőbb szépirodalmon, a reál-tanulmányokig”. A cikk visszhangjaképpen jelent meg magyar fordításban Mažuranić *Smrt Smail-age Čengića* c. elbeszélő költeménye, ismertetés a román és a szerb költészetéről, valamint egy románból fordított cikk a román irodalomról.⁸¹

Az államkeret közössége a nyelvrokonságtól függetlenül megkönyítheti a kulturális kapcsolatokat, a kölcsönös fordításirodalom kialakulását, irodalmak egymásra hatását. Régióink irodalmi között — részben közvetett módon, közvetítő nyelv segítségével, részben közvetlenül — jelentősnek mondható ez a szellemi csereforgalom. Az államkeret azonossága, illetve a sorsközösség átérzése az irodalomban is éreztette hatását, hozzájárult hasonló magatartásformák kialakulásához, hasonló költőtípusok jelentkezéséhez. A lengyel irodalom nem keltett volna oly élénk érdeklődést, ha a lengyelek felkelései, függetlenségért folytatott harcai nem visszahangoztak volna.

Egészen szembetűnően figyelmeztetnek erre a tényre a romantika első nemzedékének költészetében mutatkozó hasonlóságok. A hasonlóságok mellett Vörösmarty és Mickiewicz, Prešeren és Mickiewicz, Prešeren és Mácha, Mácha és Mickiewicz között még genetikai kapcsolatok is fölfedezhetők. A Vörösmarty szerkesztette Athenaeum közölt magyar fordításban Mickie-

80. Erről és az alábbiakról vö.: Fried István: *A délszláv népköltészet...*

81. Jókai Mór: *Cikkek és beszédek IV. 1850—1860. I. r. S. a. r.:* H. Törő Györgyi. Budapest 1968. 421—435., 835.

wicz-művet, Prešeren fordította Mickiewiczet, Prešeren és Mácha ráadásul még találkoztak is egymással etc.

Az 1830-as évek látványosan jelzik a nemzetfogalomban beállt változásokat. 1832-ben megjelent Ján Kollár eposzának, a *Slávy dcerának* bővített, militánsabb hangvételű változata, 1833-ban Samuil Hoič röpirata, *Sollen wir Magyaren werden?* — 1838-ban adja ki Janko Drašković brosúráját, *Ein Wort an Illiriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste Regeneration*, 1836-ban kezdi meg Palacký kiadni *Csehország története* c. művét (*Geschichte von Böhmen* címen jelent meg), az 1830-as években sorra látnak napvilágot a *Kritikai Lapok* c. folyóiratban Bajza József és Toldy Ferenc polémiái, itt számolnak le a régebbi típusú nemzet- és irodalomfelfogással. E művekben a nemzeti karakterisztikum megrajzolása a cél, és ezáltal ama népegyéniségnek körvonalazása, amelynek be kell töltenie hivatását a történelemben. A differenciálódás, a nemzetvé válás *ideológiáját* fogalmazza meg szerzőink. Am ugyanakkor, amikor a nemzeti függetlenség, a nemzeti öntudat apologetái a valódi vagy a vélt nemzeti sajátosságokat érték kategóriákká emelik, mind tudatosabbá válik a kereskedelem révén létrejövő közeledés a nemzetek között, és ezáltal a goethe-i világirodalom-eszme érvényesülése. Az integrálódás és a differenciálódás tendenciái majdnem egyszerre jelentkeznek, a differenciálódás az irodalom és a politika, az integrálódásé mindenekelőtt az európai irodalmakkal való lépéstartás és a nagyobb közösség keresése által. Árulkodó Kollár szóhasználata a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szólva: „Die literarische Wechselseitigkeit (...) ist die gemeinschaftliche Theilnahme aller Volkszweige an den geistigen Erzeugnissen ihrer Nation; ist wechselseitiges Kaufen, Lesen, der in allen slawischen Dialecten herausgegebenen Schriften oder Bücher (...) Bei der Wechselseitigkeit bleiben alle Stämme und Mundarten unverrückt auf ihrem alten Platz stehen, befördern aber mit gegenseitigvereinten Wirken und Wetteifern die Blüthe der gemeinschaftlichen National-Literatur...”⁸²

Egyfelől az egyes szláv nemzeti irodalmak, másfelől a más szláv nemzeti irodalmak által megtermékenyített szláv nemzeti irodalmak: ilyenképpen alakul ki a közös szláv szellemi produkció. Még egyértelműbben utal az integrálódás és differenciálódás együtt jelentkező igényére Toldy Ferenc:

„Jelenkorunk két nevezetes tüneményt mutat a' szellemvilágban. A' falak, mik eddig a' népeket elválaszták egymástól, leomlottak, élénk közlekedés hordja végig az eszmék' zászlait kelettől nyugotig, 's a' világliteratura' fogalma soha sem állt közelebb létesüléséhez, mint most. De e' mellett 's egy részint épen a' szellemi öszveolvadás megelőzésére, részint a' politicalai események következtében, a' népi 's a' nemzeti elem mind nagyobb és nagyobb tiszteltetést szerez magának nem csak e' vagy ama' haza tagjai, hanem a' külsők előtt is...” Toldy Ferenc a továbbiakban bizonyítóanyagképpen a svéd, a dán, a holland, a cseh, a lengyel, a magyar és a szerb irodalmat említi.⁸³

82. Kollár, Johann: *Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. Pesth 1837. 6–7.

83. S. F. (Schedel-Toldy Ferenc): *Külföldi irodalom. Figyelmező 4* (1840) 1.: 12–14. hasáb.

Kollár szláv kölcsönössége és Toldy Ferenc világirodalomgondolata ki-egészül azokkal a törekvésekkel, amelyek az eddig *hazának* hitt és tudott *államban* az anyanyelv és az anyanyelvű irodalom pozícióit akarják megerősíteni, akár oly módon, hogy az elidegenítettnek és elfajzottnak tartott rétegeket vissza akarják csalogatni az anyanyelv és ezen keresztül a „hazafiság” berkeibe. Ez természetesen nem zárja ki

— egyfelől azt, hogy az irodalmi tudat továbbra is nyitott legyen, azaz változatlan intenzitással fogadja be a fejlettebbnek vélt irodalmak felől érkező impulzusokat;

— másfelől azt, hogy az egyébként saját nemzeti létükért küzdő írók, gondolkodók egymást figyeljék, egymás eredményeit a maguk műveiben hasznosítsák, és ha fordításokkal nem, legalább rejtett átvételekkel igazolják az egymás ellen irányzott, alapszándékaiban azonban közös gondolkodást.

Ennek a kétirányú irodalmi mozgásnak további következményei:

1. Kialakul a recepciónak a zóna irodalmaira jellemző módszere.
2. Kialakul egy érvrendszer, amely nagyjából-egészében ugyanazokból az elemekből épül föl.
3. Továbbra sem szűnik meg a kétnyelvűség, a többnyelvűség, a két vagy több kultúrában való részvétel.
4. Ugyanazok a múltbeli egyéniségek, költők, hadvezérek, államférfiak, események több irodalomban szolgálják a nemzeti tudat erősítését, ezzel együtt ugyanazok a *toposzok* hasonló frazeológiával több nemzeti mozgalom érvrendszerének pilléreit alkotják. Emlékeztessünk Hunyadi Jánosra, Mátyás királyra, Zrínyi Miklósrá!
5. Minthogy a külföldi irodalmakból többé-kevésbé ugyanazokat a szerzőket és ugyanazokat a műveket (ugyanazokat a *típusú* műveket) adaptálják az egyes kelet-közép-európai nemzeti irodalmak, a műfaji, a prozódiai, a poétikai gondolkodásban is számos hasonló tendencia figyelhető meg. Az 1830-as, 1840-es esztendőkhöz például Goethe, Byron, Miczkiewicz, fokozatosan előre nyomulva: Heine, részben Dante, V. Hugo, alacsonyabb szinten Kotzebue, majd E. Sue művei visszhangzanak a leginkább, az eleinte általánosan népszerű Herderrel szemben lassan Hegel történetfilozófiája lesz a fő hivatkozási forrás.
6. A recepció mezejének szélesedésével párhuzamosan lesz mind lényegesebb jellemzője a művelődésnek a „nemzeti” elem, amely a nemzeti „hagyományok” újszerű asszimilálását teszi lehetővé, ezáltal utat nyit a historizmusnak, a bár többnyire legendákat is felhasználó, módszerében azonban mégis színvonalasabb, hívebb történetírásnak és ezzel párhuzamosan a történeti regénynek.

Ezek a megkülönböztető jegyek talán a legkevésbé a korszak lengyel irodalmára a jellemzők, hiszen jódarabig az emigrációban írják a legjobb lengyel verseket, színműveket, poémákat, a többi kelet-közép-európai irodalomban azonban fellelhetők. Pillantsunk vissza a vígjátékokra! Természetesnek érezzük, hogy a külföldieskedő a német és a lengyel vígjátékokban francia szavakat kever a beszédébe, a magyar komédiákban német, a szlo-

vákban viszont magyar kiszólásokkal teszi nevetségessé magát. A lengyel és a magyar nemesi, udvarházi környezettel szemben a német és a szlovák kisvárosi környezet is könnyen érthető. A „nemzetiesítés” hasonló példája, hogy E. M. Arndt *Was ist des Deutschen Vaterland?* c. hazafias éneke horvát és cseh hazafias énekké vált, a magyar népszínművek számottevő szerb színpadi karriert futottak be. Szemléletes példával szolgál Sziklay László szlovák — magyar viszonylatban: a XIII. század végének, XIV. század elejének oligarcháját, Csák Mátét egyként a maga nemzeti aspirációi hőségének ábrázolta a szlovák és a magyar irodalom.⁸⁴ Ugyanakkor a világirodalmi jelenségekre való reakciók látszólagos hasonlósága mögött lényeges különbségek rejtőzhetnek. A szlovén, a lengyel, a cseh és a magyar romantika nemeposzi verses epikájában jótékonyan hasznosította Byron kezdeményeit. Petőfi Sándor az 1840-es években határozott gesztussal számol le a byroni költői magatartással, nem utolsósorban a néptribuni — messiási költői attitűd kedvéért. A Stúr-iskola költői egy részének anti-byronizmusa azonban másképpen morális indíttatású, összefügg a szlovák irodalom retorikus-didaktikus-teológiai hagyományaival, a bizonyos fokig leszűkített határu költészetfelfogással, amelybe — a teológiai hagyományba beleilleszkedve — messianisztikus elemek is keverednek.

De akármennyi különbséget is találunk zónánk irodalmaiban, sokkal több választja el a „nyugati” irodalmaktól. Még akkor is, ha a világirodalomba való belépés szándéka zónánk valamennyi irodalmát jellemzi a XIX. század első felében.

A világereszkedelembe való bekapcsolódás, a gazdasági felzárkózás, a politikai függetlenség kivívása egyfelől, a világirodalomba való belépés, a műfajok, tónusok teljességének megteremtése, azaz teljes irodalmi rendszer és funkcionáló irodalmi élet, az anyanyelv érvényre juttatása másfelől: aligha kételkedhetünk abban, hogy a két „folyamat” között szoros a kapcsolat, de abban sem kételkedhetünk, hogy a két folyamat elemzése más-más módszert igényel. A hasonlóságok és eltérések másképpen jelentkeznek a gazdasági-politikai, másképpen a művészeti-irodalmi szférában, a szűkebb és tágabb kontextus is más-más elemekből tevődik össze.

Ezért végkövetkeztetéseinkben még egyszer kiemeljük a földrajzi, az állami-politikai, a művelődéstörténeti és ezzel szoros összefüggésben az irodalomtörténeti szempontot, mint amely eligazíthat a régió jellegének kérdésében. Bár a szükségesnél talán valamivel kevesebb szó esett róla, a nyelvi és az etnikai szempontok sem hagyhatók teljesen figyelmen kívül. Kiemeljük azt is, hogy más tárgyalási módot igényel a latin vagy az ógyeházi szláv univerzalitásának korszaka, mást az anyanyelvi irodalom jelentkezésének, kibontakozásának periódusa, megint mást a nemzeti irodalom differenciálódási törekvéseinek folyamata, végül pedig a legújabb időszak. Ezek egyben a régió periódusaitáráiként is elképzelhetők. Ezeknek megállapításához szükséges az egyértelmű terminológia olyan (sokszor fölösleges szenvedélyességgel) vitatott kérdésekben, mint a *nemzet*, *nemzeti művelődés*, *nemzeti irodalom*. Nyilvánvaló, hogy fogalomtörténeti kutatások nélkül könnyen kerülhetünk tévútra. Hiba, ha a mai terminológiát vetítjük vissza olyan idő-

84. Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Budapest 1962. 311–313.

szakra, amelyben még az adott fogalom nem volt használatos — vagy nem a mai értelemben volt használatos. Figyelmeztető példa, hogy az 1819-ben Stuttgartban kiadott *Conversationslexicon* még nem közölt önálló szócikket *Nationalliteratur* címen,⁸⁵ míg a Bécsben 1831-ben, majd Stuttgartban 1836-ban megjelentetett hasonló lexikon már igen.⁸⁶ Ez utóbbiból idézünk:

„Nationalliteratur, entweder so viel als Literatur einer Nation, oder derjenige Theil der Literatur, welche sich direct an die gesammte Maße der Nation wendet, für diese bestimmt ist. . .” S a folytatás: „Ein noch höherer Standpunkt der Betrachtung der Literatur ist in dem Gedanken einer Weltliteratur ausgesprochen.”

A magyar lexikon⁸⁷ az azonos időszakból még határozottabban utal a „nemzeti művelődés” fontosságára. Szerinte az „csak ott fejlődhetik ki, hol valamely nemzet egy testet képez, mellyet közös nyelv, közös szokások, törvények és származás jelölnek.” A nemzeti művelődés nem jelenthet elzárkózást. A „humanitás” eszméje a kereszténység elterjedése óta szabályozza az emberek, a népek, a nemzetek egymás közötti viszonyát. Amit a német lexikon „magasabb álláspont”-nak nevezett, az itt a Herderre utaló „humanitás-gondolatban öltött testet, mint ahogy Kollár szláv kölcsönöség-utópiájában is van szerepe a Herdertől átvett humanitás-gondolatnak. Ez a kettősség, ti. nemzeti művelődés és világirodalom, valamennyi nemzeti irodalmi mozgalomban, valamennyi irodalmi irány eszmeiségében, valamennyi költő gondolatvilágában és világképében helyet kap a XIX. század első felében.

Gondolatmenetünkben azt igyekeztünk demonstrálni, hogy az orosz és a balkáni, illetve az osztrák — német irodalom között élő, fejlődő irodalmak bármily belső tagozódással is szintézisben egybefogható irodalmi-kulturális régiót alkotnak. Ennek a régióknak a „határain” az orosz, az osztrák (német), illetve a balkáni irodalmakkal érintkező területeket találunk. Régióink jellemzője a történelmi sorsközösségnek nevezett nyelvi és etnikai rokonságtól részben meghatározott, részben attól független párhuzamos, hasonló *történelmi és kulturális* fejlődés, és jellemzője a sűrű érintkezés, melynek formája többnyire nem a „hatás”, kevéssé a recepció, illetve csak bizonyos fokig a fordítás, hanem a népek, nemzetiségek együttéléséből adódott helyzet „le-reagálása”. A kulturális együttélésnek nem különleges, hanem természetes jelensége a századunkig gyakran föllelhető két(több)nyelvűség. Aligha hagyható figyelmen kívül a recepcióformák változatossága, amely nem külső formájában, hanem a „hazai” hagyományokhoz kapcsolódásának módjában mutat egyedi, illetve regionális változatokat. Az irodalmi irányzatok, áramlatok nagyrészt hasonló jellege, a műformák, műfajok, versformák rendszerbe illeszkedésének sajátosságai, az irodalmi műfajok kialakítása körüli küzdelmekben található párhuzamosságok, az esztétikai nézetek forrásvidéké-

85. *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände.* Stuttgart 1819. Bd. VIII.

86. *Neuestes Conversationslexikon für alle Stände.* Stuttgart 1836. Bd. V. 337—338.

87. *Közhasznú Esmeretek Tára A Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva.* Pest 1833. VIII.: 280.

nek azonossága a XVIII. század közepétől, végétől még hangsúlyosabbá teszük régióink tételezésének jogosultságát, melyet kezdettől legalább is földrajzi, történelmi, illetve művelődéstörténeti érvekkel is alátámaszthatunk. Segítségül hívhatjuk a folklorisztikát, illetve a folklór iránt feltámadt, egyre tudatosabb érdeklődést a XVIII. század második felében, ezzel párhuzamosan a hasonló reagálást Herder nép-, népköltészet- és történetfelfogására, népköltészetinek nevezett (vagy annak tartott) dalok, énekek gyűjtésére, majd a főleg innen, de más forrásokból is (pl. Rousseau-ból) eredeztethető nemzet-, állam- és népfelfogásokra, a népköltészet és a műköltészet „viszonyának”, illetve a népiességnek a nemzeti irodalom kialakulásában játszott szerepére.

Kelet-Közép-Európának neveztük ezt a térséget, érzékeltetve, hogy a közép-európai régió *keleti* oldalán terül el, de elválasztva a bizánci-pravoszláv alapozású kultúrától (és hatástól is), jóllehet a régi időszakokban a szerbek művelődésében nem csekély szerepe volt ez egyháznak. Bár az is igaz, hogy az újabb korszak szerb íróinak szemlélete (pl. Obradovićé) éppen az egyházi hierarchia ellen irányult, és a szerb irodalmi nyelv megteremtése is együtt járt a hagyományos világgép elleni küzdelemmel.

Kelet-Közép-Európa nem merev és nem zárt történeti, művelődéstörténeti és — felfogásunk szerint — irodalomtörténeti kategória, hanem olyan, többszörös változáson átment régió, amely az irodalmi és művelődési „aranykorok”-ban látványosan, máskor kevésbé látványosan reprezentált egy bizonyos kulturális, irodalmi helyzetet vagy állapotot, létrejönni segített egy bizonyos költői-írói-tudósi magatartást, s ezzel meghatározta bizonyos típusú irodalmak együttes elhelyezkedését a nagy európai, európai nyelvű kultúrák között. A régió határait tágította a goethe-i értelemben vett világ-irodalom-gondolat jelentkezése; tágította a szláv kölcsönösség-eszme több variációjának kidolgozása, és ugyancsak tágította a világirodalom különféle alkotásainak fordítások révén történő nemzetivé asszimilálása. A szláv irodalmak költői, gondolkodói ugyan a szláv irodalmak rokonságát, nyelvi alapú kölcsönösségét hirdették, mégsem tehetek úgy, mintha a kelet-közép-európai régióon belül, illetve azon kívül más irodalmak ne léteznének, más irodalmi jelenségeket ne kellene tudomásul venni. A szerb és a horvát irodalom „balkáni” érdekelttsége eleve kétségessé teszi a szláv alapú komparatiztika kizárólagos voltát, de az erős közép-európai tudatú cseh irodalomban is rábukkanhatunk a másféle tájékozódásra, nem is szólva a lengyel irodalomról.

A régió belső tagozódása számon tartandó tény: a nemzeti irodalmak „aranykora” (most nem azt firtatjuk, hogy fikcióról van-e szó) nem egyidejű. Ennek következtében az irodalmak differenciáltságában is olykor számottevő az eltérés. Ez abban is megnyilvánul, hogy egyes irodalmi irányzatok bizonyos irodalmakban csak részlegesen jelennek meg, más irodalmakban sokkal teljesebben. A belső tagozódás vizsgálatakor is érvényesítenünk kell a művelődéstörténeti, esztétikai, irodalmi szempontokat. A politika- és a gazdaságtörténet módszerei nem igazítanak el: a lengyel államiság megszűnése a XVIII. század végén, a XIX. század második felének oroszosítása és németesítése sem tudta megtörni a lengyel irodalom lendületét, az irodalmi (kulturális) hagyományok megsemmisíthetetlenek bizonyultak, és a pozitíviz-

mus lengyel megjelenése olyan tudományos és irodalmi fejlődést eredményezett, amely visszahatott a társadalmi-politikai gondolkodás és mozgalom fejlődésére. Ugyanakkor a kedvezőbb helyzetű cseh irodalomban az ócsehek és ifjúcsehek küzdelme hozott bizonyos eredményeket, de nem olyan jelentőseket, mint pl. a lengyel irodaloméi. A szlovák művelődés a XIX. század második felében csak a militánsan nemzeti, össz-szláv eszméket hirdető konzervatív tábor *ellenében* mutathatott föl világirodalmi értékeket, nevezetesen a zsengei egy részét magyar nyelven író, a magyar irodalom nagyjait fordító, a magyar irodalmat, kultúrát mindvégig számon tartó Hviezdoslav költőifordítói munkásságában. Az elavultnak ható és az 1840-es esztendőik irodalmában bizonyos mértékig regényfunkciót betöltő elbeszélő költemények írásával Hviezdoslav még a század végén is képes volt a szlovák élet „enciklopédiáját” adni. A XIX. század végének erőteljes lengyel, cseh vagy magyar regényirodalmához képest ugyanakkor a szlovák regény: korszerűtlen. Mégis, ezekben a korszerűtlen regényekben megjelenik a kor szlovák embere, a leegyszerűsített emberábrázolás ellenére a „kontextus”, amelyben a szlovák irodalom inkább lírai természetével tud figyelemre méltót mondani.

Kelet-Közép-Európa olyan kategória, amely a dolgozatunkban említett nemzeti irodalmak átfogó-szintetikus vizsgálatát teszi lehetővé, nem önkényes hasonlítgatások, hanem az irodalmak fő tendenciáinak szembesítésével. A szembesítés itt az érintkezések, a kölcsönhatások, a fordítások, az átvételek, a vitairatok és a tudatos szembefordulások histórikumát, változatait is magában foglalja, tehát a komparatiztika alapterületeit: az érintkezések és kapcsolatok világát és az ezektől független hasonlóságokét és eltéréseket. Minthogy nem zárt rendszerben gondolkodunk, a régiót mintegy közbülső állomásnak tekintjük a nemzeti és a világirodalom között. Olyan közbülső állomásnak, amelynek elemzése a nemzeti irodalmak fejlődésének törvényszerűségeit is szintetizálja. A regionális szintézisben nem az egyes irodalmak matematikai összege, hanem az alapvető sajátosságok, fejlődési tendenciák magasabb szintű summázata található. Régióink a sokszínű európai irodalom (európai nyelvű irodalmak) viszonylagos önállósággal rendelkező, a többi régiótól eltérő sajátosságokkal rendelkező irodalomcsoportja.*

К ВОПРОСУ ВОСТОЧНО-ЦЕНТРАЛЬНО-ЕВРОПЕЙСКОЙ „ОБЛАСТИ“

И. ФРИД

Автор просматривает взгляды историков, литературоведов и историков культуры: каким образом ими группируются, классифицируются литературы Восточной Европы. Ибо — как это общеизвестно — литература играла важную роль в национальных движениях, поэтому и историки много занимались историей восточно-европейских литератур, связями литературы и истории. В ходе анализа стало очевидным, что наряду с подобным историческим развитием надо иметь в виду и подобные черты, обнаруживающиеся в формировании литературы, независимо от того, если данные литературы общались ли друг

* E dolgozat egy monográfia első fejezete.

с другом или нет. Но речь редко зашла о том, какие точки зрения, по которым можно успокоительно группировать литературы от Лейты до Урала, существовавшие когда-то и существующие частью и в сегодняшние дни в рамках многонациональных государств. Значительную традицию имеет точка зрения, которая формирует региональную совместность литератур на основе языкового родства, значит она размышляет в славяноведении, в германистике и в романистике. Это представление, исходящее из точек зрения лингвистики противостоит взглядам, имеющим географическую основу потому, что например балканистика или же предположение центрально-европейских литератур группируют в одну региональную совместность славянские и неславянские литературы, народы. В исторической науке можно чрезвычайно хорошо использовать государственно-политическую точку зрения, но в меньшей мере в литературоведении, хотя нельзя с полностью исключить её из „биографии“ литератур. Автор приводит представителей перечисленных взглядов, показывает их систему аргументов и демонстрирует на их собственных примерах случайности, показывающиеся в формировании групп. В исторической науке считается с большой территорией, сравнительно единой Восточной Европой и внутри этого различаются субрегионы. В литературоведении в большинстве случаев не может использоваться это понятие единой Восточной Европы. Этому противостоит, что рассмотрение столь многих литератур сталкивается трудностями, в таких случаях исследователь работает безусловно с вторичными источниками, то есть он дает предметом исследования не сами литературы, а взгляды о литературе. Хотя это тоже обозначает препятствие, но всё-таки компаративистское изучение литератур заставляет размышлять в меньших единицах. Ибо нельзя отказаться от требования сравнимости ради выдуманного регионального единства.

Таким образом следует отказаться от исследования таких литератур, которые хотя на самом деле — в ходе их развития — вошли в контакты с изученными автором литературами, в отношении некоторых периодов и показывают известные подобности, но в основном они имеют больше отличительных черт от среднего. Поэтому кажется, что из числа изученных автором литератур ни балтийские литературы, ни русская литература, ни отдельные литературы балканской зоны (например албанская или болгарская) не принадлежат в известные периоды к этой же зоне. Речь идёт о восточной части Центральной Европы, где славянские и не-славянские литературы жили рядом, в большинстве в одном государственном обществе, в тесно соприкасающемся друг с другом государственном обществе с ранних средних веков и иногда это общество было доведено до их собственного сознания. Следует осуществить как лингвистическо-этническую, так и географическую, далее и государственно-политическую точку зрения, и считается автором наиболее целесообразным методологическим подходом компаративистику, значит показание контактов, основанных на общении и почти закономерных подобностей, аналогий, показывающихся в подобных литературных рефlekсах. Эта зона была названа автором восточно-центрально-европейской, отметив, что речь идёт об области, имевшей в ходе истории динамические зональные границы, которая совсем не закрыта, а открыта, значит в известном смысле существуют такие полосы, которые можно изучать как переходные зоны, как например в отдельные периоды украинская литература, которая в её контактах и подобностях играет функцию посредника между двумя зонами, можно её связывать с обеими зонами в различных её чертах.

Статья является частью более объёмистого анализа, его вступительной главой. В дальнейшем автор статьи демонстрирует характеристики зоны на конкретном литературном материале, по периодам. Он будет изучать осуществление идей просвещения, потом разновидности эстетики классицизма. Позже он ставит предметом анализа романтику, её изучение из точки зрения истории идей вернее эстетики.